No. ५३०६ - घ

Title शास्त्रदीपिका

Author पार्थसारथिमिश्रः

Extent ६१ Age

Subject पू० मीमांसाशास्त्र.

द शा

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥विधेः प्रकरणान्तरे तिदेशात्सर्वकर्मस्यात्॥ ॥ऊहे सिद्धे तिदिष्टानां बाधा
भ्युच्चयार्थं चिंतया॥ इयन्ताद्दशमेणानां विकृतिष्वभिधीयते। अतिदिष्टपदार्थविषयबाधाभ्युच्चयावूहवदतिदे
शोत्तरकालमारंभः॥ ननु ऊहबाधयोर्वा नैमित्तिको हेतुहेतुमत्ता ऊहो नाम प्राकृतस्य प्रयोगस्यान्यथाभावः। न
च तदंशीनो बाधः। कृत्स्नलेषु स्वबंधतस्य बाधः। न च तत्रोहोस्ति अननुष्ठानात्। न ह्यननुष्ठीयमानस्य प्रयोग
विकारोस्ति। यत्र चोहो नीवारादौ न तत्र बाधः इति विषयभेदान्नानयोरन्योन्यहेतुहेतुमत्ता। यत्रहि दृष्टान्त
रे देवतान्तरे वा प्राकृतं प्रयोजनमस्ति तद्विषय ऊहः। यत्र तु नास्ति तत्र बाधः। सत्यमेवं तथाप्यूहस्य पदार्थ
गतस्वरूपान्तरात्मकत्वेन पदार्थप्रत्यासत्तेस्तस्याप्यपि चिन्तानन्तरं चिन्ताकृता बाधस्तु तदभिकृत्यात्मकः पश्चाद्विं राम
त्यते। तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते किं सर्वप्राकृतं विकृतौ कर्तव्यं उतनु प्राकृतप्रयोजनं न कर्तव्यमिति। १
तदर्थमिदं विचार्यते। किं प्राकृतमंगजातमंगशास्त्रं वा स्वरूपेणोपनाहत प्रयोजनं वा विकृता बतिदृश्य

पा

यागेन भावयेदिति हि पप्रायागः फलसाधनं भवति तथाव्यापिपे नैरपेक्षः। कथमिति केनव्यापा
रेणयागः फलसाधनतां [illegible] ८

तासोयं यागं भावयेत् कथं आग्नेयस्य यान्यंगानि तानि कृत्वेति। उक्तपदार्थकार्याणि यानि दृष्टादृष्टरूपाणि तद्
तासंपादनाय यथाग्ने[illegible]यादिगतो व्यापारः सोतिदिश्यते। सोयं यागं भावयेत्कथं यथाग्नेयेन तथेति। त
त्र पूर्वस्मिन्यद्धेतिदेशावगतांगभावानां पदार्थानां प्राकृतप्रयोजनानादरेण विकृतावेव यथासंभवं दृ
ष्टादृष्टप्रयोजनं कल्पनानस्वयं दिनेपि बर्हिषि लवनमदृष्टार्थतया कर्तव्यमिति नास्तिवाधः। उत्तरत्र तु प्रा
५ कृतस्य लवनकार्यस्य दृष्टस्य स्वयं दिने वर्हिष्यभवेनानतिदेशाल्लवनस्वरूपस्य वानतिदेशात्र कर्तव्यं ल
वनमिति सिध्यति वाधस्तत्रोपदेश वदतिदेशोपि पदार्थपूर्वक एव युक्त उपदेशानुरूपत्वात्तस्येति मन्वा
नः सर्वं कर्तव्यं नव किंचिद्बाधितव्यमित्याह सिद्धांतस्तु॥ अपेक्षासति योग्यत्वेरूपकारातिदेशनं। तदभा
वात्पदार्थानामतिदेशानकल्पतो [illegible] मापद्यत इत्येवं यागस्य फलसामर्थ्यजनने व्यापार विशेषोपेक्षि
तः। ननु व्यापारे [illegible] मात्रं येनावघातादिव्यापारः स्वरूपे
णातिदिश्येत। अवघातप्रमार्जनादिजन्यदृष्टादृष्टोपकारसंपादनं तु भवति यागस्य फलसामर्थ्यजनने व्या

कथं

पारः। तस्मादपेक्षावशादुपकारसंपादनस्यैवातिदेशेन पदार्थानां। तथा सन्निधिरोपितस्यैवाविकृतं वा [illegible] चोदना
सामान्येन प्राकृतं प्रधानवाक्यमुपस्थापयति। तच्च वाक्यं स्वार्थमुपस्थापयति। तस्य च स्वार्थो शत्रययुक्ता भावना तत्र
साध्यसाधनांशावश्यापेक्षितत्वाद् नाद्यत्तृतीयांशो गृह्यते। सर्वांगजन्योपकारसंपादनात्मा नांगस्वरूपाणां।
तथा कथमाकांक्षापूरणयोग्यतापि यागगतव्यापारस्यैवांगानां। तस्माद्पेक्षासंनिधियोग्यत्वैः कार्याणामे
२ वात्र पदार्थविशिष्टानामतिदेशः। न पदार्थस्वरूपाणामपेक्षाद्यभावात्। एवं शास्त्रस्वरूपाणां। एवं चाविशिष्टका
र्यातिदेशाद्धार्थिको विशेषणानां पदार्थानामतिदेशः। तत्र च यस्यां विकृतौ यत्प्राकृतं कार्यं न संभवति तस्यां तस्या
संभवादेवानतिदेशात्तेन द्वशेन पदार्थप्राप्तिस्वरूपस्यनाक्ष्येवातिदेशः। तदिदमुक्तं लुप्तप्राकृतप्रयोजनं
न चोदकश्चोदयतीति। यस्तु पदार्थो [illegible] सिद्धति। तन्मते लुप्तप्राकृतद्वाराणामपि तादर्थ्यावगमात्तदुपपन्न राम
र येद्वारान्तरपरिकल्पनानुष्ठानं स्यात्। पदार्थानां हेनव स्वरूपमतिदिशता किं तत्स्वरूपमतिदेष्टव्यं। न तावत्प्राकृ २
त्यपकारव्यक्तिर्विकृतौ शक्या कर्तुं। तादृशस्यूपकारोतिदिश्येत। तादृक्त्वं च न दर्शपूर्णमाससंबंधितया। नहि
ननु रक्तं तद्रूपत्व[illegible]तमुपकारस्य स्वरूपमनिदिश्यतस्य ज्ञेनकापेक्ष[illegible]पां पदार्थानामपि [illegible] न वि
कृत्[illegible]स्य स्वर्गताताद्दर्थ्यादि न्यथा ३

५६

विकृतौ तत्संबंधिता संभवति। तेन प्रयाजादिसत्त्वे एव तादृक्त्वमिति तादृग्रूपातिदेशोऽर्थसिद्ध एव पदार्थानामति
देशोऽपि विशिष्टविधिनैव विशेषणानां विधिरिति व्यर्थः पृथक्पदार्थातिदेशः। स्यान्मतं। कारणभेदे कार्यभेद
स्यावश्यंभावात्प्रयाजाद्यधीनमुपकारान्तराद्यावृत्तं सर्वं दर्शपूर्णमासोपकारेऽनुवृत्तमुपकाररूपं तदतिदि
श्यत इति। तथापि तत एव प्रयाजादिप्राप्तिः शब्देनाहितस्य तस्मादन्यत उत्पत्तिसंभवः कारणभेदे कार्यभेदादि
तित्वमेवावकृत्वात्तस्मादनर्थकोऽयं पदार्थातिदेशः केवलमुहबाधविघाताय स्यादित्याशंकां तावद्दोनानुसप्तमे वि
ध्यंतातिदेश इत्युक्तं विध्यंतस्य ब्राह्मणप्रतःकल्पमिह शास्त्रातिदेशो निराक्रियते। उच्यते। कार्यातिदेशादार्थिको
यः शास्त्रातिदेशस्तदभिप्रायं तत्र॥ अपूर्वविध्यंतशब्देन प्राकृतस्य प्रधानापूर्वीयं तिमोऽर्थः स उच्यते न च समिधो
यजति व्रीहीनवहंतीति प्रत्यक्षश्रुतमात्रं प्रधानवाक्यस्य शेषः किंतर्हि कल्पितकार्यवाचिशब्दसहितमीदृशमंग
शास्त्रं। अवघातेन वितुषान्कुर्यादिति न तत्त्वेदृशस्ये वातिदेशः। ईदृशस्य च कृत्स्नलक्षणावतिदेशासंभवात्सि
द्धो बाधः। तस्मात्तुल्यार्थानां प्रकृतिवत्कुर्यादित्येतावन्मात्रालोचनया कोटिनिप्राप्तिमयगतामपि धात्री कृत्यन

इति रिक्तां गाविषय मात्तिदेश शास्त्रमुपसंह्रियते। तेनस्वयं दित्तं बर्हिर्भवती त्यादौ लवनादयस्तन्मंत्राश्च तत्साधनभूता
परश्वादयो न प्रवर्त्तंते। एवं वा। प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते। तत्रावघातः कर्त्तव्यो ने
ति संशये चरुशब्दो चरौ चरुधर्मविधानार्थः। तेनलुप्तार्थोप्यवघातोववनाकुपनैवलक्ष्यं नैव्य इति विशेषशंका। वि
नाप्यवघातेनालुप्तार्थे रेवघ्न मेर्षे वैशघेन चोपपन्नश्चरुशब्दो नावघातं प्रापयितुमलं। अपती नुष्टृ ते अप ती त्या
हत्यविधानात्‌ क्रियत इति वैषम्यं॥ एवं वा॥ वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्द्वादव्यवा नृतं बर्हिषदं कृत्वा शम्याया मिक्षे न च व्यूहे
न इदमहममुं चामुं च व्यूहामीति यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् यद्योवसृष्टोत यद्व स्फ्य श्रा भ्यहतद्दि कउरुकमाया
वद्यतीति श्रूयते। तत्र संशयः किं वैश्वदेविक देवतावाहनकाले विकल्पो रावाहनं कर्त्तव्यं नेति। तत्र चोदक प्राप्तेः क
र्त्तव्यं। कथं पुनश्चोदकप्राप्तिः न ह्येवं देवता प्राकृत्याः कस्मिंश्चिद् देवतायाः कार्ये वर्त्तते। किंत्व प्राकृत कार्ये यं। अतो राम
स्यास्मृपावटस्तरणाबर्हिषो वर्हिर्द ईर्म्मी नावाहनं प्राप्नोतीति सत्यं। वैश्वदेविकचोदके न न प्राप्नोति स्वयमेकस्य यं वे ३
श्वयागस्यो मध्य द्व्यकत्वा देकदेवतर्द्धा ग्रयविकारः। तत्र वैश्वविकर्त्तव्रमभ्यपातास्सर्वाणि गानि प्रसंगेनोप

स्पष्टा २

कुर्वंतीति न पृथक्क्रियं ॥ आवाहनं त्वकृतार्थं वा कर्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः नैमित्तिकविधेर्निमित्तापेक्षत्वान्निमि
त्तस्य च सो मादेरवश्यंभावाभावेन देवतावाहनकाले निश्चयासंभवादनिश्चितसद्भावमुरुक्रमयागविधानं ना
वाहनं प्रयोक्तुं क्षमं। आविर्हितं वा वाहनं कृतमपि निष्फलमेव तस्मान्न कर्तव्यं ॥ ॥इष्टिरारंभसंयोगादंगभू
ता ता न्निवर्तेरंभस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरारंभणीयाकृता सा विकृतिष्वपि कर्तव्येति दशमे
वक्ष्यते। सा किं सोमांगभूतासु दीक्षणीयादिषु कर्तव्या नेति चारः॥ कर्तव्या चोदकप्राप्तेरिति प्राप्तेऽभिधीयते। अंग
भूतास्वियं लुप्तद्वारत्वान्न प्रवर्तते। आरभ्यमानपुरुषसंस्कारार्थेयमिष्यते। नारंभो दीक्षणीयादेः प्रधानारंभासि
सिद्धितः आरंभद्वारेणारंभणीया प्रकृतावंगमासीत्। अतो विकृतिष्वपि तद्द्वारैव प्राप्तिः। नचांगभूतासु दीक्षणी
यादिष्विष्टिष्वात्मीय आरंभोऽस्ति ज्योतिष्टोमेनाव त्र कर्तव्या तस्यां पूर्वोक्तं दीक्षणीयादेरुच्यत स्यामवस्थायामप्राप्त
वसरत्वात्तेषां पृथगारंभोऽस्ति। तदभावाद्यत द्वारारंभणीयात्कृतार्थत्वान्न कर्तव्या ॥ प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्सर्वारं
भान्निवर्तेतानंगत्वात्। अथ यत्रेष्टिकान्यन्यानि चक्रमाणि समप्रधानान्येकफलसाधनत्वेन चोदितानि यथा राज

त्वस्योतिष्टोमेच ... नोऽर्थादंगेष्वपि प्रसङ्गो भवति। ... वा ... प्रवर्तनेन मारंभः तेन प्रधानार्थेनैवारंभे
तां गानां प्रारभ्य बान्त २

सूये तत्र किमेष्टिकेष्वारंभणीया स्यान्नवेति। पूर्वाधिकरणे प्रधानविषय आरंभो नांगानामित्युक्तं। इह सर्वे
षां प्रधानत्वाद्दिष्टीनामप्यस्त्वारंभः तेनाप्नु प्रार्थत्वादारंभणीया कर्त्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतो हि यदंगमारंभणीयाज
न्यविषय आरंभे दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति वचनात्। इह त्विष्टिपशुसोमानामेकप्रयोगभाजामेकः सर्वेषु व्यासक्त आ
रंभो नेष्टिनिर्व्यपदेष्टुं शक्यते। अग्नीषोमीयपह विरिवाग्निनातेनात्राप्येष्टीनामारंभाभावान्नु प्रार्थेवारंभणीया॥ ॥
तस्मान्नु स्यादप्रयाजवत्॥ ॥ किमारंभणीया कर्त्तव्या नेति संशयः। नत्वंगमुत्तेयं दर्शपूर्णमासयोः अतो दीक्षणीयादिवद्
स्यां न कर्त्तव्यात स्मात्कृतार्थमेतत्॥ उच्यते सत्यमंगमुत्त्वां तात तथापि पृथगारंभ भवति न प्रधानारंभेणाध्यमति॥ नह्यस्यां वे सिप
ल्यायामारब्धो दर्शपूर्णमासो। तयोस्तौ रप्स्यमानेस्मादारप्स्यमान यो दर्शपूर्णमासयोः क्रियमाणे यं पृथगारंभवती। पा
त्यलु प्रार्थत्वादस्यामारंभणीया कर्त्तव्या नेवं॥ अशक्याभावति देष्टुं साहीदानीं विधीयते। न तस्याद्दर्शपूर्णमासांगत्वं राम
ज्ञातयश्चप्रकृतावज्ञातं न तद्धि कृतावतिदेष्टुं शक्यं॥ तदेतदेकमेव वाक्यमविहितवद्दर्शपूर्णमासयोरेतां विदधाति। ८
विहितवज्ज्ञातिदिशतीति न कथंचिदवकल्प्यते॥ तस्मात्तु निरिक्तेति कर्त्तव्यतातिदिश्यते॥ ॥कार्मर्च द्रव्यसंयो घ

रंभाविहितापद्धितु आरब्धो भवेतां ततः आरंभणीयैव न कर्त्तव्या साहि कर्त्तारं आरंभयोगं
कर्तुं क्रियते सो वेदारब्धौ किंमर्था साप्तन ८

गार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्य श्रुतिसंयोगात्॥ ॥सा घ्यक्षे श्रूयते। खलेवालीयूपो भवतीति। प्रकृतौ चास्ति यू
पाहुतिः यूपं छेत्स्यता होतव्यमिति। सा किं खलेवाल्यां कर्त्तव्या नेति संशये अतिदेशप्राप्तेः कर्त्तव्येति प्राप्ते लुप्तार्थत्वा
दकर्त्तव्येत्याह। कथं यूपं छेत्स्यता होतव्यमिति छेदनार्थो होमः। न खलेवाल्यां छेदनमस्ति स्वदेशावस्थितायामे
व तस्यां प्रभुर्वध्यते। अतस्तत्र न यूपाहुतिः कर्त्तव्या॥ स्थाणोरनुदेशमात्रत्वाद निवृत्तिः प्रतिपत्तौ तत्रैव स्थाणावाहुतिं
जुहोतीति॥ सा किं यस्मिंस्थाणावारादुपकारकत्वेन कर्त्तव्या सती खलेवाल्यामपि स्यात्॥ किं वा यूपावस्कन्न स्थाणो
कर्त्तव्या तद्द्वारेण यूपस्यैव संस्कारार्था सती खलेवाल्यामाव्रश्चनस्थाणवभावेन लुप्तार्थत्वाद् कर्त्तव्येति विचारे यूपवि
योजिते स्थाणौ क्रियमाणा तद्द्वारेण यूपसंस्कारत्वे संभवत्यारादुपकारकत्वानुपपत्तेः यूपसंस्कारार्थेयं वियोजितेपि तौ
स्थाणौ यूपीयोत्तराविति एवं क्रियमाणा शक्नोत्येव यूपस्योपकर्त्तुं॥ देवदत्तधारितायाः वस्त्रजः श्रुविदेशनिधानं देव
दत्तस्य। यद्यपि याहहए वु संस्कारस्तथापि संस्कारत्वमेव संवद्धोपकारित्वात् मादसंवद्धोपकारिण आरादुपका
राज्यायः। तस्मात्खलेवाल्यां न कर्त्तव्या॥ प्रयाजे यतन्यायत्वात्॥ अस्ति दर्शपूर्णमासयोराम्नातः प्रयाजः स्वाहाकारं प

नशक्नोत्युपकर्तुमिति तस्मादारादुपकारिका खलेवाल्यां कर्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः
आव्रश्चनस्थाणोः संनिधानात्

कस्मिंश्चि

जतीतिसकिमाराद्दुपकारकः। उत्ताज्यभागादिषु यष्टव्यतायानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारकं इति॥ तदर्थमिदं
विधार्जति॥ किं स्वाहाकारं यंतीति देवताविधिः। उत नामधेयं स्वाहाग्निं स्वाहासोममित्यादि मंत्रवर्णो देवताविधिरिति।
तत्राववचनादेवतालाभेन मंत्रो कल्पनं क्रमं। तस्याश्वानुपयोगित्वाद् वेदाराद्दुपक्रिया॥ नहि वचन विहितदेवतासं
भवे स्वाहाग्निं स्वाहासोममित्यादिना तत्कल्पनायुक्ता न चायं मंत्रः करणत्वेन श्रुत्या विधीयते यतस्तद्धुतानामग्न्यादीनां दे
देवतात्वं कल्प्येत॥ क्रमप्रकरणविनियोज्यो ह्यसौ न चाविज्ञातसामर्थ्यस्तान्यां विनियोक्तुं शक्यते न चाग्न्यादिप्रतिपादकस्य
५ सामर्थ्य अर्थं मंत्रस्याविज्ञातदेवत्ये यागेऽस्मतो। तेन वाचनिकं देवताविधानमाश्रित्य तत्रैवाग्न्यादिशब्दानां मा[illegible] शब्दवदृद्याकथं वि
हृत्रिरंगीकर्तव्याकस्मात् तेन मांत्रवर्णिकी देवतेत्याराद्दुपकारकः॥ किंच॥ न च यं स्वाहाकारो मंत्रवर्णं छिकात्ते कल्पयितुं।
तेन स्वाहाकारदेवताकयागविधानमिदं। न च स्वाहाकारस्यादेवतान्यत्रोपयोगिनी या संस्क्रियेत। तस्मादाराद्दुपका राम
रकमित्तिनिर्दिंकमर्थतिप्राप्तउच्यते। न देवताविधो शक्तिर्हितीयांतस्यविद्यते। न च यागविधो द्वयोर्विंनि देवता। वेषि
। न त्वेकार्थविधिसंभवे ऽन्यत्रनेकार्थविधिर्युक्तः। संभवति चात्र यागमात्रविधानं स्वाहाकारशब्दस्य स्वाहाग्निमित्या ५

धान्यमातारं जननीं च मातृशब्दो वदन् यथा व्यर्थः तथाग्न्यादिशब्दो पास्य धर्थः ५

नादृष्टार्थविकल्पना। तस्माद्विकृतिषुसोमपीदिषु अग्न्यादिपदानि लुप्तार्थत्वान्निवर्तंते ॥
आ तेंऽग्नभागाग्निरयीतिवे दूा। दर्शपूर्णमासयोराज्य ध
दिमंत्रसंबंधेननामधेयत्वसंभवात्। करणत्वंचक्रमससहितात्प्रकरणाल्लभ्यते मंत्रस्यानचासामर्थ्यंनिश्चिते
येनविनियोगोनस्यात्। संगतियागेदेवताप्रतिपादकस्यमंत्रस्यप्रकाशनसामर्थ्यंयदियागीयंनस्यात्तथा
गोपियादेवतांतरयुक्तः स्यात्ततोग्न्यादिवचनस्यमंत्रस्यासामर्थ्यान्निश्चीयते॥ नचैतदस्ति। तस्माद्योग्यतासिलय
विहतोविनियोगः। नचद्वितीयांत स्यदेवताविधौसामर्थ्यंलभ्यते॥ मंत्रवर्णाद्देवताविधिरितिचनागत्यादेव
ताविध्याश्रयणं। मंत्रेचाज्यभागादिषु यस्यमाणादेवतायथाक्रमेणकीर्त्यमानाः प्रत्यभिज्ञायंत इतितासांस्मर
णंदृष्टमेवप्रयोजनमिति प्रयोगोपक्रत्यष्ट यतेआज्यभागावग्नीषोमीयांयजतीतियोऽग्न्यग्न्याज्यभागः सकिं
प्रधानदेवतायाअग्नेः संस्कारकउतारादुपकारकइति। पूर्वेणन्यायेनसंस्कानत्वे प्राप्तउच्यते। निगदेष्वावाह
नादिषुअग्निमावहसोममावहअग्निमावहेत्येवमग्निशब्दस्यद्विःपाठादेवतांतरंगम्यते। सोमान्तर्पूर्वेयथामनो।
ग्निस्ततःपरभाविनः प्रधानाग्नेरन्य इतिगम्यते। विधिवाक्येप्यग्नीषोमाभ्यांयजतीतिएकेनपदेनाग्निःसोमस्य
ग्निस्ततःपरभाविनः...

इ्य

स्यासं तो मायेन्द्र या [illegible] मागावित्यद्दि श्याग्नीषो मीया मित्यपादेयं अग्न्येपेक्षयात द्विपरीत मितिवच
क्रि २ नव्यं मेदात । तस्मादग्निरपियागांगत्वेनाविधीयते । यागस्तु प्रधान कर्म्मा रादुपकारकः । ते नैसोर्यादिषु नाग्निर्निवर्त्त
ते । अग्नीषोमीयादि विकारेष्वृप्याग्नेयाज्य भागो तिदिश्यते ॥ पशावपीतिचेत् ॥ अग्नीषोमीयेपशो पशुपुरोडाशः
6 अग्नीषोमी यस्यवपाया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । सकिंपशोरारादुपकारकः उतपशुदे
वतासंस्कार इतिसंदेहे । पशोःपुरोडाशेचोभयत्रापितद्धितनिर्देशाद्विशेषाणां तादेवतागुणत्वेनगम्यते । नच
गृह्यते विशेषः पशोर्देवतां गंपुरोडाशविपरीतमिति । उभयत्राप्यपूर्वैव देवतोपादीयत इति नसंस्कारत्वं । आसो
मं वहंत्यग्निना प्रतितिष्ठंतीति वाक्यशेषात्ल्यातासोमः प्रणीयमानोग्निश्वपशोर्देवता पुरोडाशेतु नियोगस्ताववेति न
मं वहंत्यग्निना प्रतितिष्ठंतीति वाक्यशेषात् ... नशक्यः शंकितुं । पुरोडाशश्च पशुधर्म्ममध्ये राम
प्रमाणमस्ति । तस्मादारादुपकारकः पशुपुरोडाशे देवतासंस्कारार्थत्वे नशक्यः शंकितुं । पुरोडाशश्च पशुधर्म्ममध्ये
विधीयमानातदंगं सतद्नुदेवतासंस्कारेण दृष्टेनोपकुर्वन्नादृष्टार्थतामालंबते । अतोनाग्रहप्रमाण विशेषत्वं ॥ ६
विधीयमानातदंगं सततद्देवता ... संस्कर्त्तव्येति विरुद्धतिषु देवतांतरवती अग्नीषोमीयेनिवर्त्तिने
तेनयेव पशोर्देवतालताबान्यावासेवपुरोडाशेन संस्कर्त्तव्येति विरुद्धतिषु देवतांतरवती अग्नीषोमोनिवर्त्तिने

नैवं दृष्टेस्मरणसंस्कारेसति [illegible] ग दृष्टकल्पना पशुधर्म्मैरसंदंशात्तदं वस्तुनि
श्चिते ज्योतिष्टोमांगं हवि पशुः नपुरोडाशः 3

शब्द इति विशेषणात्वात्स्थाल्येनाभिधेया सा वा नदनीया हविष्ट्वायोग्या। अपणयोग्यतानुप्रसिद्धेव तस्मात्स्थाल्यौ चरुः ५
चरुः कपाल्यपिका

स्था चरुर्हविर्विकारः स्यादि[illegible]संयोगात् ॥ सोऽयं चरुं निर्वपेदिति अत्र संशयः। किं स्थालीवचनश्चरुशब्दः उतौदनवच
न इति यद्यपि स्थालीवचनः तदा किं स्थाली कपालविकारो हविः अपणार्थः उत पुरोडाशस्य हविषो विकारः प्रदेयेति।
तत्र स्थाल्यां लोकप्रसिद्धेस्तद्वचनत्वं। यस्तु याज्ञिकानामोदने प्रयोगः स स्थालीसंबंधाल्लाक्षणिकः न च विपरीतं संभ
वति ॥ ओदनमात्रे प्रयोगाभावादेव ॥ ये पितस्योदनवचनत्वं मन्यन्ते तेऽपि न तन्मात्रं वाच्यमाहुः कपाले कृते वा अपितस्य दा
उदनस्य तद्वाच्यत्वानभ्युपगमात् ॥ तथा चोपरितने धिकरणे वक्ष्यामः। तेन स्थालीसंबंधिनी मिनत एवौदने पि चरुः क
पालविकारश्च सोऽयमिति स्थाल्यां अपितस्य हविषः स्वर्यसंबंधात् स्थाल्येवाभिधीयते। तस्येदमिति तद्धितो भविष्यतीत्येक
पक्षः। गृह्णीम एतत् स्थाली चरुरिति। स तु हविर्विकारः। सोऽयमिति देवतासंयोगात्। देवतातद्धितो ह्ययं। अन्यथा याग
एवायं न स्यात् ॥ वचनाच्चानदनीयेनापि कृष्णलादिनेव यागः क्रियेत। तस्माद्धविर्विकार इति द्वितीयः। सत्यं चरुर्हवि
र्विकारः न तु स्थाल्यां चरुशब्दः किं तु ओदने चरुशब्दः वेदे याज्ञिकप्रयोगे चौदनवचनत्वावधारणात्। वेदे तावदादित्य
प्रायणीयश्चरुः। तेनु कान्त्वादिति मोदनेनेति पश्चादनुवादादोदनवचनत्वं तत्र तावद्धाकोवगम्यत इत्युक्ते शास्त्रस्था

वातनिमित्तत्वादित्यत्र। तत्स्थानेकार्यत्वमन्यायाम्यमिति सर्वत्रैवौदनवचनत्वं। यद्धि कार्थानवस्थावितां तत्र प्राप्येवौद
नेचरुशब्दमुपचरंति तेषां च शब्दैकगम्यधर्मोधर्मव्यवहारिणां शब्दार्थाविज्ञवेता त्पर्याति शब्दात्पृथग्जनेभ्यः प्रत्यपि
तत्तरत्वात्सएवशब्दार्थः। पाकविसिंघनिमित्तश्चौदनेचरुशब्दः। नचस्थाली मंतरेणास घाको निर्वर्तत इति स्थाल्या
त्योदरः। गौणु तावता स्थाली वचनत्वं। तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते॥ सकपाले प्रकृत्यास्यादन्यस्यचाकृतत्वात॥
सएवचरुः। किं कपाले पक्तव्यः उत यत्र क्वचिदुत स्थाल्यामिति संशयः। वौदकप्राप्तेः कपाले स्यात्। नह्युखप
रित्यक्तं कपालं श्रौदके नप्राप्नोति नचचतुरष्टसु कपालेषु शक्यः पक्तुं। सत्यमष्टत्वं प्राप्नुते तत्वसंमवान्निवर्तते। न
तु तन्निवृत्त्या कपालमपि निवर्तितुमर्हति। तस्मात्कपाले स्यादिति नैवं॥ अप्राकृतं कात्वात्। प्रकृतौ हि कपालग
तोग्नाहविःपाको निर्वर्तते। चरुस्तु दकगतो पक्तव्यः तत्र कपालमुदकधारणार्थमुपादीयमानं प्राकृ राम
तकार्यस्यादिति नचोदकानुग्रहः। तस्माद्यत्र क्वचित्पक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। स्थाल्यामेवपाकः ततः पूर्वाधिकरणे
स्थाली कपालविकार इति पक्षस्योदनेन हविर्विक्रियत इति पक्षस्यचकोनुग्रानेविशेषः उभयथापि स्थाल्यां पक्तव्यः ७
स्यात्। तस्यां हि चरुनिमित्तः पाको निर्वर्तते नान्यत्र। तस्मात्स्थाल्यां स्यात्। यथौदनवचनेपि चरुशब्दः स्थाल्यामेव २

स्य हविष्ट्वादित्याशंक्य तस्मिन्न्येषामानर्थलोपात्स्याद्वित्यादिभिः सूत्रैः प्रयोजनमुच्यते स्थाल्या हि कपाले निव
र्त्तिते ऽपि चोदकप्राप्तः पुरोडाश एव स्थाल्यामपि तौ हविः स्यात्। ततश्च पेषणसंयवनोपधानादीनि कर्त्तव्यानि
स्युः। सिद्धान्ते चोदनेनैषामर्थलोपादकरणं। एवं प्रयोजनसूत्राणि व्याख्याय पुनरधिकरणान्तरत्वेन व्याख्या
तवान्। यो नाम यरावपि संभवाद् वद्यात् तवत्पेषणादीनि कर्त्तव्यानीति मन्यते तस्य बुद्धिं मन्दविषन्यायेन व्यावर्त्त्य
ते। प्रयोजनप्रयुक्तत्वात्तेषां चरौ चतद्भावादकरणं पेषणसंयवनोपधानादीनां। उपधानं तु आग्नेयकपालोपधान
काले तेनैव मन्त्रेण स्थाल्यां कुर्वीत। न वस्थालीकपालकार्ये वर्त्तते उदकधारणार्थत्वात्। अत उपधानस्य व्यावृत्त
आच्छादनमप्यर्थकृतत्वाच्चोदकेन प्राप्यते॥ इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य प्रथमः पादः॥ कृष्णलेष्वर्थलोपा
दपाकः स्यात्। प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्काम इत्यत्र संशयः। किं कृष्णलेषु पाकः कर्त्तव्यो ने
ति। लुप्तार्थ चोदकः कर्त्तव्यः। ननु घृते श्रयतीति वचनात् कर्त्तव्यः अशक्यत्वात्तत्र परसादीनां पूर्वेषां तिरोभावो
पूर्वेषां च प्रादुर्भावः पाकः। असौ न कृष्णलेषु संभवति तस्मात् कर्त्तव्यः इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि मुख्यं पाको न सं

न

मन्दबुध्यपुत्ते

भवतीति यथापि लक्षणया तावन्मात्रं वचनेन विधीयते। अतस्तावन्मात्रं कर्तव्यं अन्यथा वचनानर्थक्यं स्यात्। यदि त्वेवमु
च्यः यावोयत्तु हृम्मास्य र्शद्व्यस्योक्षीकरणं। ततः सुतरां वचनवत्त्वाद् अल्पापि प्राप्तते कार्ये कर्तव्यः॥ उपस्तरणाभिघा
रणयोरमृतार्थत्वाद् कर्म स्यात्॥ कृष्णलचरावेवसंशयः किमुपस्तरणाभिघारणे कर्तव्ये नेति। चोदकप्राप्तेः क
र्तव्ये। यदुपस्तृणात्यभिघारयति अमृता हुतिमेवैनां करोतीति वचनात् स्वादिमार्थत्वे। न च कृष्णलेषु स्वादिमासं
भवति अतो लुप्तार्थवाद कर्तव्ये इति चेन्। न अर्थवादत्वाद् अमृताहुतिवचनस्य। एवं हि चतुरवत्तसंपत्त्यर्थमुपस्त
रणाभिघारणे ते तु चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति येऽवत्तस्यास्या हुतिकृष्णलचतुष्टेनैव चतुरवत्तावाद्भव
चनात् कर्तव्यं॥ नैवं॥ न हि कृष्णलचतुष्टेनावदानचतुष्टमास्पृशात्कं विषयभेदात्॥ आप्तित्वं चतुर्थवाद मात्रं॥
यदि कृष्णलचतुष्टेनैव चतुरवत्तमाप्येत। ततः सकृदवत्तैरेव तदवाप्तेर्न अवदानमपि स्यात्। न चत्वारि चत्वा।
रीति वीप्सा नावकल्पेत। अपि वीप्सार्थो विधीयते। ततः प्राप्तावदानानुवादे न चतुःसंख्यायां वीप्सायामुविशानाद्वा
कं स्थिवोत। ननु द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यस्य प्राप्तितः प्राप्ते द्व्यवदानं स्यान्नानो। चतुरवत्तसंपत्त्यर्थं हि प्रकृतो द्व्यवदानमुप

घ

स्तरणं वस्तु तच्चेदन्यतः संपन्नं ततोऽवदानमप्युपस्तरणाभिघारणावदेव निवर्त्तितुमर्हति । तस्माद‍र्थवादमात्रमिव मात्र
वचनमिति कर्त्तव्यमुपस्तरणाभिघारणमिति प्राप्ते उच्यते । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुच्यसंसक्तानामाहवनी
यप्रक्षेपं कथं स्यादित्येवमुपस्तरणाभिघारणं दृष्टार्थं । न च कुसुमानां संसक्तिः संभवति । यत्परिहारायोपस्तरणाभि
तु भवेत् । ननु चाज्यस्य तत्संपत्तिरपि दृष्टमेव प्रयोजनं । अन्यांगत्वात् ॥ चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्रावत्तं जुहोतीत्येतावद्विधीय
ते । चतुः शब्दस्तु उपस्तरणाभिघारणावदानवचनप्राप्तचतुःसंख्यानुवादमात्रं न विधानार्थं अत्र चाहोमविधिपर
त्वाद्वाक्यस्य तस्मादकर्त्तव्यमुपस्तरणाभिघारणं ॥ म[illegible]णां तु प्रीत्यर्थवादकर्मस्यात् ॥ कृत्वा चिन्तेयं यदा प्रकृतो मरुतः
पुरुषप्रीत्यर्थाः तदा कुसुमानामपि मरुतोनेति । तत्र कुसुमैर्मरुतामप्रीतिर्भवतेन प्राकृता[illegible]नाङ्गत्वात्तु प्रार्थत्वा ते ४ सर्वे
के दकर्त्तव्याः । यत्तूक्तं चतुष्टं घाकारं मरुस्वयतीति तदा[illegible]स्य मरुतां विद्यते तस्यादनीयत्वात् चतुष्टघाकारस्यानुवादासंभवा
त् ॥ न कुसुमानां । तस्मान्न तेषां मरुद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । पूर्ववाक्ये कुसुमानां प्राधान्यादादुस्यवतेदं गत्वात् तेषामेव मरु २५२
णवाक्ये वयः । तेषां चानदनीयानामपि प्रदानवत्त्वे मरुतामपि वचनाद्विद्यतीति तेषामेव चतुष्टघाकरणविशि

२१

घृं मङ्गलं विधीयते॥ ॥एकचोपहारे सहत्वं ब्रह्ममन्त्राणां प्रकृतौ विहितत्वात्। तत्रैव वक्ष्यते। एकया ब्रह्मणा उपहरती
१ ति। किमत्र सकृत्वं सहत्वं वा विधीयते उत सहत्वमिति। कश्चात्र विशेषः। यदि सकृत्वं विधीयते। ततश्चोदकप्राप्तानामिडा
प्राशित्रचतुर्द्धाकरणांशं पुवाककालमन्त्राणां कालभेदेन चतुर्हरणे प्राप्ते सकृद्धरति नाधिकमिति विधानादेकएवा
स्यमन्त्र उपहर्तव्यः मन्त्रांतराणि निवर्त्तेरन्। सहत्वविधौ पुनरनिवर्त्तिता मन्त्राः कालभेदेनोपहर्तव्याः प्राप्नसितएकास्मि
काल उपक्रियंते। तत्र सकृत्वे सहत्वे चैकवाशब्दस्य लोके प्रयोगादनियमः। यत एवायं साधारणः अत एव चोदकप्राप्तम
न्त्रांतरबाधाय सहत्वमेव विधीयते। प्राशित्रमिडामिति द्वितीयया क्रियां प्रतिमन्त्रस्य प्राधान्यावगमाद्दृष्टार्थत्वाच्च तत्प्र
तिपत्यर्थाः प्राकृता मन्त्राः कृत्स्नेष्वपि चोदकेन प्राप्नुवंतीति तेषां सहत्वविधानमुपपद्यते॥ ॥सर्वत्वं च तेषामधिका
ह्र रात्स्यात्॥ ॥तत्रैव सर्वं ब्रह्मणोपहरती [illegible]ति श्रुतं। तत्र संशयः। किं ब्रह्मभागस्य सर्वस्य परिहारो विधीय राम
ते। य[illegible]ह्मणोः सर्वं तत्परिहरतीति॥ नैयं ब्रह्मणो परिहारतिन तत्सर्वमिति वा॥ उत परिहरणीयस्य सर्वस्य ब्रह्मसंबंधो वि ९
धीयते। यत्परिहरति तत्सर्वं ब्रह्मणो नाध्वर्य्वादिभ्य इति पुरुषान्तरेभ्यो मन्त्रोपनीयत इति॥ तत्र चोदकप्राप्तपुरुषां

पदुपहृतानां युगपद्भक्षणं तु तत्प्रकृतिवन्नानाकाले भक्षणं तत्र भक्षार्थो ह्युपहारो तो भक्षो पि युगपद्भवेत् सकृदुप

तरसंबंधो मा वा भूदिति ब्रह्मभागस्य परिहर्तव्यस्य सर्वतः सर्वस्य ब्रह्मसंबंधित्वेन वा परिहारो विधीयत इति मन्यते ॥ वचनं त्वेवमनर्थकं स्यात् । प्रकृतितः एव हि कृत्स्नस्य ब्रह्मभागस्य भक्षणाय परिहरणं प्राप्तमेव । कृत्स्नो हि भागस्तेन भक्षयितव्यः । अन्यथा ह्यभक्षितस्य शास्त्रसंस्कारहानिः स्यात् । तस्मात्प्राप्तत्वाद्ब्रह्मभागस्य कृत्स्नता न विधातव्या । तेनापि कृतो नानापुरुषेभ्यो भक्षार्थं हरति तस्य वै ब्रह्मणोपरिहरति नान्येभ्य इति प्राकृता भक्षाः पुरुषान्तरेभ्योपनीयते ॥ पुनः प्राप्तस्यापनयात्स्वकालत्वात् । सर्वे भक्षा ब्रह्मणा तु उपहर्तव्यास्तेन एकधा ब्रह्मण उपहरन्तीति सकृदुपविधानात् क

दुप हो

स्मिन्नेव काल उपहर्तव्या इति स्थिते संशयः । किन्तु गौणत्वे शक्यं यथाकालं तु भक्षणं । तस्माद्योऽयं कालो भायस्योपहृतानामपि प्रकृतिवन्नानाकालं भक्षणं ॥ एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ प्रकृतौ चतुर्धाकरणं विधायेदं ब्रह्मण इदं होतुरित्यादिव्यादेशो विहितः । स किं कृत्स्नत्वेषु कर्तव्यो नेति । चोदकप्राप्तेः कर्तव्यः । नैवं । चतुर्धाकरणी तावच्चतुर्णां भक्षणार्थं प्रकृतौ इह तु ब्रह्मणैव सर्वं भक्षयितव्यमिति लुप्तार्थत्वादकर्तव्यं । व्यादेशोऽपि चतुर्णां व्यवस्थार्थं इह तु सर्वस्य ब्रह्मसंबंधित्वेन निश्चितत्वादिदं ब्रह्मण इत्यपि निर्देशो न कर्तव्यः । नतरामिदं हो

मविषयाश्च सोमे समाम्नाताः । किं परिक्रयार्थो ऽत प्रतिपत्त्यर्थ इति विचारः । तत्र भक्षणात् प्रीतिः प्रसादान... प्रत्यक्षा तस्मा न्नर्थोः

तुरित्यादिहोत्रादिभ्यो पनीतत्वात् ॥ अथ चिन्दानं धर्ममात्रं स्यात् ददातिसामर्थ्यात् ॥ अथ चिन्गोदक्षिणां दद्यादित्यादिय
दालिग्दानं तद् दृष्टादृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संदेहे । अदृष्टार्थमिति ब्रूमः । दानकर्तव्यताश्रुत्या दानेनानतिकर्तव्यता
वाक्यात् । तच्च दुर्बलं ॥ तस्माद्दानमात्रं कर्तव्यं । किं च द्वादशशतादि परिमाणनियमो मंत्रादीतिकर्तव्यताकर्मान
रू नुष्ठेयद्रव्यता च दानस्या दृष्टार्थत्वे व कल्प्येते नान्यथा । कर्मकरेभ्यस्तु दीयमानमपेक्षितानतिक्षारेण दृष्टप्र
प्रयोजनवत्त्वान्न शक्यमदृष्टार्थं कल्पयितुं । परिमाणादिनियमस्तु कामं भवत्वदृष्टार्थं ॥ ननु तावता दानस्याप्य
दृष्टार्थता तस्मात्सत्रे पुनः कर्तव्यं दानं । अथ शेषभक्षा युक्तं हुत । शेषभक्षाः इडादिविषया दर्शपूर्णमासयोः सौने
वं । यागे कृते वशिष्टं इड्व्यं प्रतिपत्तिमपेक्षमाणं भक्षणे न प्रतिपाद्यते । तन्नु दृष्टमेव प्रयोजनं । अनीशानश्च यजमा राम
नो देवता ये स कल्पितस्य । अतो न था क्रीत्यसौ तेन परिक्रेतुं । तस्मादपि प्रत्त्यर्थो भक्षः ॥ स्थिते यास्मिन् भक्षाणां प्र
तिपत्त्यर्थत्वे च तुर्वीकरणे भक्षणाभ्यावणात्यारिक्त यमाशंक्य भक्षणार्थताव्यादेशस्य र्नीये साधितातस्मान्स १०
त्रेष्वाध्यामक्षाः ॥ वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे वरणं स्मृति जा मान्ना न

ति

अग्निर्होता [illegible] सम्यि होतेत्यादि। तत्सत्रेषु कर्त्तव्यं नेति संशयो। चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यं। अ
१ र्त्विक्कार्यं चेदं प्रकृतौ तच्च सत्रेपि यजमानैर्ष्टो ॑यतिव्यं। ये यजमानास्त ऋत्विज इति वचनात्॥ अत्रोऽस्तु प्राप्यत्वा
त्कर्त्तव्यं। ऋत्विक्कार्यं चेदं प्रकृतौ वरणं। नैवं। आनत्यर्थं तत्प्रकृतौ कृतं। न चात्र यजमानैर्वरणेनानमितव्यं॥
५ अतोर्थलोपात् कर्त्तव्यं। सत्विक्कर्मयागकर्तृत्वं। तच्च प्रकृतौ वरणविधानात् द्वारेण न तानामेवा सत्रेषु वरण
स्यार्थलोपान्निवृत्तवरणानामेव न विगुणामृत्विक्कं अर्ध्वर्युर्विद्धिं चम विष्यति। यदि तु कर्मकरवचनोयमृत्वि
क्शब्दः ततोवरणेनापि यजमानैश्च शक्यमाधातुं॥ तेहि स्वार्थं कुर्वाणाः न कर्मकरा भवंतितेनात्विग्निरेव सत्रं
कर्त्तव्यमिति वरणं निवृत्तिः॥ परिक्रयवत्तादर्थ्यात्॥ ।दक्षिणादानं परिक्रयार्थं नादृष्टार्थमित्युक्तं। इदानीं परि
क्रय एव सत्रे किं कर्त्तव्यो नेति संशये। पूर्वाधिकरणवत्पूर्वोत्तरपक्षौ। नात्र गोहीयतइत्यादि प्रतिषेधोनास्त्यं
दान प्राप्नोषट तेन तस्मादनिवृत्तं दानमिति विशेषाशंका। विधंतरशेषत्व यमनुवादो न प्राप्तिं स्वयति। तस्मा
दानमनार्थं वाहूणवत्परिक्रयो निवर्तते॥ उदवसानीयः सत्रधर्मा तदंगत्वात्त्रै दानं च धर्ममात्रं स्यात्॥ सत्राहुद

त्र
नवा सोन दद्दिरव्यमिति

वघज मानेरे वा निर्वैषं कर्त्तव्यमिति दक्षिणा दानमहत्वार्थं। उतनांगस्य चोदितःकर्त्तव्यंपरिस्त्र। पार्थवदागमिति मित [illegible] सत्र

अपहलेपेपदवमी वस्यायपृष्ठसमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति श्रूयते॥ तत्र संशयः। किं पृष्ठशमनीयःसत्रांगं तत्र
वस्त्वेसमभिव्याहारात्तेन कालेपि श्रूयमाणः पृष्ठशमनीयो वाजपेयस्येव बृहस्पतिसवःसत्रस्यांगं॥ इतरथाहि सत्र
संयोगः कालं लक्षणार्थःस्यात्॥ फलं च कल्प्येत तस्मादंगं। नेवं। उदवसानं हित्वा गछ। सवनिःशेषसमाप्तेर्वक्ष्यते।
सी ८ नव निःशेषसमाप्तस्यांगं भवति वाजपेजेनेष्टेतिप्रयोगसमाप्तिर्गम्यते समाप्तेपि च यपोत्ते प्रयोगे संभवत्यागं तरं॥
त्यक्तस्यनुपुनरंगं न संभवति संभवे वात्यागो न स्यात्। तस्मादुदवसायेतित्यागस्य शाब्दत्वादनंगत्वं न वलक्षणाश्रौत
मेव सत्रावसानं निमित्तीकृत्य पृष्ठसमनीयविधानात्। तेषां तु क्वनाशेहि यज्ञवसह प्रयोगःस्यात्॥ पृष्ठसमनीयए म
वशंसयः। किमुदवसायिभिःसंहत्य प्रयोक्तव्यः॥ उतेकैकश्येन यजेरन्निति। तत्राख्यातोपात्तस्य बहुत्वस्योपादेयक
र्तृगामित्वेन विवक्षितत्वात् संहत्यकुर्युरिति स्थितं तावदपर्यवसितं॥ अंतराविवृत्तांतरं प्रक्रियते॥ ॥ तत्रान्यान्वि राम
जोवृणीरं॥ ॥ॐ दासं हत्य कर्त्तव्यं तदा किं यजमानेरेव कर्त्तव्यं। उतर्त्विग्भिरपीति विचारः। तत्रोदवसाने यजमाना ११
नामेव कर्तृत्वात्॥ क्लाप्तत्वेनच पृष्ठशमनीयस्य तत्समानकर्तृकत्वात्। तत्रापि यजमानैश्चकर्त्तीनो नान्याइति

प्राप्तेऽभ्रमः। यद्येरनित्यत्वेनानयोर्व्यापारो विधीयते तत्स्मैवोदवसानसमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययादेव गम्यते। स्नानीयजा
स्य च तन्तुपुरुषान्तनैः प्रकृतिवत्क्रियमाणेन न केनचिद्विरूह्यते किं च दर्विहोमशब्दः परिक्रयार्थे वर्तते॥ न चात्र परि
क्रयः संभवति सर्वतो दक्षिणा॥ श्रुतिवत्स्नात्वेमं व्ययुः। यत्पुनरङ्गत्वेऽपि दक्षिणा। श्रुते नैवान्यासिद्ध्ययुः। येय जमाना
स्त ऋत्विज इति साधारणं वचनं पृथक्समनीयवर्जं भविष्यन्ति तत्राहत्यापरिक्रयवचनात्। भवतु नाम्नैवं को दोषः॥
किमर्थं तस्यांगत्वनिराकरणं। उच्यते। अंगत्वाभ्युपगमे नापि शक्यत एव परिक्रयार्थता वक्तुं॥ तथापि तद्वत्तदुत्तरं वि
विवक्षितत्वादङ्गत्वमेव नास्तीत्युक्तं। अपि चांगत्वे सति संहत्य प्रयोगः स्यात्प्रधानवत्। एकैकशस्तु प्रयोगं वक्तुं का
र्यांगत्वं निराकृतवेत्॥ तस्मादन्येवद्दीनव्याः॥ स्थितादुत्तरं नेतदस्ति संहत्य प्रयोग इति। यदि बहुत्वं विधीयते त
तएवं स्यात्। उदवसायेति तु क्त्वाप्रत्ययादुदवसानसमानकर्तृकत्वावगमादुदवसाने बहूनां कर्तृत्वात्प्राप्तमेव
बहुत्वं न विधीयते। न चाविहितमंगं भवति। उदवसाने च गम्यमानमपि बहुत्वं निमित्तत्वेनोद्देश्यगतत्वादविवक्षि
तं। प्रयोगेऽनुवादत्वादनंगं। किं च उदवसानेनानेने यष्टारः कर्तारः तद्यदि प्रयोगोऽपि निरपेक्षाः। ततः समानकर्तृकत्वं स

मवेत् नान्यथा तस्मादेवैकश्येन प्रयुंजीत। कामेष्टौ च दानशब्दाच्च। सारथ्य तेनेत्रे श्रूयते॥ इष्टा न्धं प्रत्नवनं प्राप्यान्याग्रयेका
मायाष्टकपालं निर्वपेत्। तस्यामश्वांश्च पुरुषांश्च धेनुके दद्यादिति। किमिदं दानमदृष्टार्थमुत परिक्रयार्थमिति।
तदर्थं चिंत्यते। किमेवं पुनमृत्विजः संति उत यजमानेरेव यमिष्टिः कर्तव्येति। तत्र द्वादशाहे ये यजमानास्त एव ऋत्विज
श्रा ४ इति यजमाना नामार्त्विज्यमिहास्ति देशेन प्राप्यमाणां कृत्वेष्टिं वां गेषु प्राप्यते नापूर्वांगेषु यथा वषट्कर्तृत्व नग्नवाहिं ध्वि
वयाहिंद्धि स्म्रीः। तेनापूर्वांगे कामेष्टौ स्वयमेव यजमाना र्त्विज्ये चोदक प्राप्तैः आर्त्विज्यं भवेदिति व्यां तस्माद् चनेषु दानमस
12 त्यपि दानदक्षिणाशब्दे दृष्टार्थत्वात्परिक्रयार्थमेवेति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ बाहिर्ध्मीः प्रादिष्टानां परार्थानाम गत्याऽकं धु
दस्पूर्वेष्वनमवंति यजमानास्तु कर्तारः प्रयोगांगत्वात् विकृतावपि प्रयोगद्वारेण प्राप्नुवंति। तस्मिंश्च प्रयोगे यद
ऋर्थमप्यंगं निपतति नैतैरेव प्रसंगसिद्धत्वात् ऋकर्तृत्वरमाकांक्षति॥ तस्मादृदृष्टार्थमेव तद्दानं॥ द्विकपालाचोदना
दक्षिणादानयः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यादित्युः संजायं वत्नकपालमग्निषु हुयात् वैश्वानरं द्वादशकपा राम
लं निर्वपेत्तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा तां दद्यादिति। किमिदं दानं परिक्रयार्थमुतादृष्टार्थमिति। दक्षिणांश्च १२

यार्थमिति। यद्यपि दर्शपूर्णमासयोरेव नैमित्तिकमंगं वैश्वानरेष्टिस्तत्र मध्य एव क्रियते तथापि वचनाद्
दानं न्हिग्णान्तरं नानुपपन्नं। उच्यते। इहाप्यायतने [illegible] चर्लिंगद्वय संभवति। आलिंगावार्योर्नाती। यदि तद्व्यावितिस्मन् सा
णात्रा तस्मादनृत्विजे दानमिदमदृष्टार्थं देक्षिणाशब्दश्रुतानमात्रेऽगत्या वर्त्तते॥ (उपस्थितयज्ञेऽविप्रातिविधा हि
तरेषां स्वाहुप्रतिविधा दर्शा। इदं ह्यत्र यतेय दिसत्राय संदीक्षितानां प्रमीयते तत्र स्थाने स्वाज्जिने स्तीनुपनह्य यो
पुत्रादिः स्यते। दिक्षुः स्यात् तंतस्य स्थाने तदीक्षयित्वा तेन सयजेरन्ततः संवत्सरे स्यानियाजयेयुरिति कौर्यं संवत्सरे स्थिया गः यो
स विचार्यते। किमास्थिशब्देन शनीरशरीरिणोरभेदोपचारेण मृतं लक्षयित्वा तस्यायंयागडुच्यते। तदधिकारे च
यागे सत्रेणामितरेषा मृत्विक स्थानीयानां कर्तृत्व मानं ऽनास्थिशब्देन जीवन एव शक्तिर्णास्थि सहायां लक्षयित्वा तेषा
मेव यागविधिरिति तत्रास्थिशब्दस्य तत्र नरेषु सिद्धत्वेरिति रेषां वत्स्यं तयरस्मेपदानि दृशा श्यरार्थक मणि यज
यित्वा वगमान्नः तावधिकारमिदं वा मशत्र मध्यमरणानिमित्तं तस्येव फलत्वदमिति प्राप्ते ब्रूमः॥ न कर्पविद्विक्रू तस्य
साक्षात्संविधाना द्वाकर्तृत्वं संभवति न याकर्तुरधिकारः। तस्माज्जीवतामेवं यागः। माजयाति श्वयेने वाप्राजिविनार

परस्परं प्राजापत्यात्

स्तदभिप्रायेण न विरुध्यति। यदि तु वचनान्तरैर्धर्मविशेषसंस्कारमर्थलब्धं प्रसेधितदर्थत्वान्॥ उच्यते अधिकारपक्षे चोदकप्राप्तं न
किंचिद्बाधितव्यम्। तदधिकारेऽनुभवति केशांश्चिद्बावः। तितिक्षु चोचितं यावत्किंवा धर्मं किंनेति विचार्यते। अपि यजमानस्य पाव
र्वणादयस्ते संस्कारादीनि। येषु श्रूयते किं संस्कारधिकारपक्षे कर्त्तव्यानि नेति। चोदकात्तु यहायकर्त्तव्याः। दीक्षार्थं हि इष्टिर्यं
मनियमशंकत्व श्रवदीक्षानचोमि मतस्य संभवति। तस्मात्तु प्राप्तं वपनं तु दयानुं केशश्मश्रुलोमरमावाह। जपरवा श
वणात्॥ केशवं क्रियते पूर्वं नभृततान्॥ अथयत्र यजमानो गुणभूतः यथा श्रुते यजमानो वारमतइत्यादौ। तत्कर्त्त
व्यं नेति। अचेतनानाम स्तास्वातं अलन्दाणं कर्तृत्वासंभवादकर्त्तव्यं। नचेतन्यापेक्षं कर्तृत्वं काष्ठादिनामपि चैतन्या
दौ कर्तृत्वसंभवान्। नस्येवान्या ... यास्त्व। नो ... व्यापार समवायात्संभवात्स एव कूर्तीति स्याज्जु का न्वारंभाणादिक
र्माहि तिकर्त्तव्यं॥ काम्यानि तु न विधीयते कामाज्ञा नाद्य चेतरस्यानुच्यमा। नानि। गुणकामानां विकृतौ प्रवृत्तिं रुचा
चित्यते। यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदो मिनुयादित्यादयो गुणकामा मन्ताधिकारपक्षे प्रवर्त्तते ने
ति। चोदकप्राप्तेः। प्रवर्त्तते नैव। कुतः। कामाज्ञानात्। नहीदं ज्ञायते किं मतस्येष्टं नेति च। तस्माद प्रवृत्तिर्गुणकाम। स्पर्शः स्व राम १३

नां इहार्थ स्वाभावोक्तं चक्रवाकवत्। स्वक्रवाकगतान्याप्रशास्त इत्यादी नियलपदा नियवर्त्तेते नेतिसंशये स्वक्र
वाकस्य प्र[illegible]गतयानित्यवत्त्वेवृत्ते स्तनिर्वंधनानामापुराद्धिपदानामपि प्रवृत्तिः। नैवं। फलनिर्देशाद्येतेर्मंत्रव।
र्त्तिकफलकल्पनान्न। न च मृतस्य फलोपभोगः संभवतीत्युक्तं। अतोल्लुप्तार्थत्वादेषां निवृत्तिः। स्यर्वाहोतृकामः प्रवृ
त्तो स्वतिहोतृकामाः। यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यात्॥ यं कामयेत वसीयान् स्या
दिति उच्चैस्तरां तस्य याज्याया वषट्कुर्यादित्यादयः। ते मृताधिकारेपि कर्मणो होतुः कामनासंभवान्न निवर्त्तेरन्। निव
र्त्तेरन्वा यजमानफलमेव ह्यत्रापि निर्दिश्यते न चाभिवृष्टं फलं भवति। न च मृतस्येच्छा विज्ञायते। तस्मादेवमादीनामपि निवृत्तिः॥
सर्वत्वारस्यार्द्धिद्गतो समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात्॥ सर्वस्वारो नाम एकाहः स्वर्गकामस्य विहितः। तत्रार्भवस्तोत्र
काले ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति प्रैषमृत्विग्भ्यः प्रदाय यजमानो म्रियते। तस्मिन्मृते कर्मशेषं समापनीयं नेति संश
ये। न समाप्यं मृतस्य कर्तृत्वासंभवात्॥ यजमानस्य तावन्न समाप्तिः कर्तव्या यच्च यजमानस्य कार्यं तदृत्विजः कुर्वंति नान्य
त्। तस्माद् ऋत्विजोपि न समापयेयुः। उच्यते। यद्यसंभवि कर्तृत्वं तत एवं भवेदिदं। जीवन्नेवानुसंप्रैषाद्धि द्वेकर्तृत्वमृच्छति।

परलोककामो लेनेन यज्ञेन यः कामयेत तानामयः स्वर्गलोककामियामिति तस्य वर्गे

वरणानरणादिसमावरणमेवजीवदवस्थायामपियजमानस्यकर्तव्यं। तत्रमरणोत्तरकालभाविन्यपिकर्मशेषेजी
वदवस्थायामेवसंविधानेनसंभवति प्रत्यक्षमेववसमापयेत्। प्रेतेनैसमाप्तिःशक्या मानानशक्यापक्षोतुं न हि ब्राह्म
णामागगताहिचेः प्रेतस्यचकश्चिद्शेषः। नहिप्रेते प्रेतकपुत्र[illegible] रुपस्यत्वात्तत्रंयेन
पौरुषेयत्वादेवस्यात्। प्रयोक्तृत्वमात्रंतु ब्राह्मणागतेष्विव प्रेतेष्वपिपुरुषाणां। अतः प्रत्यक्षमेवविहितंसमापनंस्वर्ग
एवात्रमरणेनार्थंतत्फलं[illegible]नमरणं। मरणकामइतिश्रुतिःकृतमरणादित्यर्थः। तेनयोह्येवंज्ञात्वास्वर्गंप्राप्नुवानीति
कामयतेतस्यायंक्रतुः। तथाचहारितिनाउक्तं। प्रधानस्यमरणेनार्थिनइष्ट्यांप्रवर्त्तयंतीति। तेनसंजातेपिमरणेस्वर्गार्थ
मेवसमापनीयं। गतेकर्मास्थियज्ञवत्[illegible]प्रमृतेयजमानेकर्मशेषेकिंसमापनीयंकिंवात्याज्यंकिंवानेतिप्रश्नेनैवोपक्रमः॥
अ स्वर्गोत्तरं। स्थियज्ञेष्वामाधिकारप[illegible]यथोक्तं[illegible]पेहापिद्रष्टव्यं॥ जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात्॥ सर्वस्यारए राम
वमरणोत्पर्गीवदवस्थायामायुराशास्तु[illegible]आयुराशीर्वक्तव्यानेतिसंसयः। तत्रमरणाभ्युपगमेनप्रवृत्तस्यनाशा
सितव्यमायुः। प्रागपितावन्मेवकालान्मरणसंभवात्तथासतिकृतोवेरायुःप्राप्यायावदाभेवकालंमाशासितव्यमायुः। त १४

२३

स्मादाम्नुराशीर्वक्तव्या। क्रियायास्तद्धर्ममात्राणां। यत्स्वरूपं तावानत्पर्थमृत्विग्वरणान्दक्षिणादानं न तत्सत्रे नस्यादि
त्युक्तं। यद्वहम्शार्थमनुयाज्यावरणं। अत्रेयायाहिरण्यमात्रेयायदाने यतत्सत्रेपि कर्त्तव्यमिति प्रत्युदाहर[illegible]णमामा
त्रेमितत्र॥ गुणानां लोपे च मुख्यस्यादेशपूर्णमासयोरग्निहोत्रहव[illegible]हवीभिर्निर्वपतीति श्रुतो निर्वापः पवमाने घृतकरोति
ष्टिषु यादकेन प्राप्तः कर्त्तव्यो नेति संशये। न कर्त्तव्यः। कस्मात्॥ अग्निहोत्रहवण्यभावात्॥ यमाग्निहोत्रं हुतं सा
ह्वाग्निहोत्रहवण्या न च पवमानेष्टिवेलायामग्निहोत्रं हुतं संभवतीति विनाग्निहोत्रहवण्या निर्वापो विगुणत्वादक
र्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अतिदेशेन हि कार्यमुखेन पदार्थेषु प्राप्यमाणेषु हविःसंस्कारार्थतया निर्वापः प्राप्यते।
तदंगभूताग्निहोत्रहवण्यसंभवान्न प्राप्यते। न चाप्राप्तायां गुणत्वं। अतस्तदभावेपि विगुणत्वात्कर्त्तव्य एव निर्वा
पः। मुष्टिलोपात्संख्यालोपस्तु गुणत्वात्स्यात्॥ वाजपेये श्रूयते बार्हस्पत्यो नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भ
मु वतीति। अस्ति तु प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति चतुःसंख्यामुष्टिद्रव्यं च। तदुभयमिह चोदकेन प्राप्तं। न च च
तुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपरिमाणश्चरुः संपादयितुं शक्यते। अतोवश्यं वाधितव्ये सति किमुभयं बाधितव्यं श

रावद्व्येणामुष्टि द्रव्यं शप्तदशासंख्यायावच्चतुर्दं संख्या किं वान्यतरत्। तत्रापि किं मनियमः अथवा सु स्यनुग्रहः संख्या
लोपः विपरीतं वेति। तत्राविशेषादुभयोर्बाधः तत्रापि समानकार्यत्वात् द्रव्यं [illegible] द्रव्येणासंख्यासंख्यायेत्ये
कः पक्षः सप्तदशसंख्यायाना वपरिमाने यथा गद्व्यां गच्चतुःसंख्यामुष्टि [illegible] निर्वापांगं। अतो न तावत्साक्षादेकविषयत्वं
येनोभयमुभयेन वा बाध्येत। चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावश्चतुर्ने संपादयितुं शक्यत इत्यर्थो हाधः तत्रैकवाधेनोपप
त्तौ नोभयवाधनं युक्तं। तस्मादन्यतरवाधः॥ तत्राविशेषादनियम इति द्वितीयः संख्याया द्रव्यांगत्वात्प्रधानस्य मुष्टि द्रव्या
मु स्यानुग्रहः संख्याया[illegible] वाध इति तृतीयः। न संख्याया मुष्टंगत्वं। वाक्यलक्षणा समंमाधिकरणा द्रव्यसंबंधवाधेन द्विती
यान्तुत्या निर्वापांगत्वावगमादुभयोरपि क्रियांगत्वा चग[illegible]सानुल्यत्वं। तत्र मुख्य
३ त्वात्संख्यानुग्रहो अन्यत्वान्मुष्टिनीलोप इति सिद्धान्तः। औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात्॥ याचा वापृ राम ...
थिव्यां वेनुमालभेत वायव्यवत्सयैं इघघमामितिगो द्रव्यासाधारणगुणवचनेषु घेधादिशब्देषु श्रूकतेषु किं
चोदक प्राप्तमजद्रव्यं प्रवर्त्तते नेति संशयः। तत्र यद्यपि गोरसाधारणगुणमेते वदंति तथापि न गोर्वीर्वाचकाः॥ १५

मिथः संबंधवाधेन द्वि० ५

तेनात्र गोर्नोपदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः॥ अजत्वातिदेशेन प्राप्यते। तत्रैव धेन्वादिशब्दालक्षणयावर्त्तते। यथा
ऽमृतसंस्कृत्यादिष्विति प्राप्ते ब्रूमः। नानुमानिकचोदकानुरोधेन श्रुतानां शब्दानां लक्षणावृत्तिर्न्याय्या तस्य पि गोत्तु
व्यं न शाब्दं न चापि श्रुतगुणविशेषसंपादनाय गोरेवालब्धव्यः। चोदकप्राप्तेश्च सङ्ख्याप्रत्यक्षे श्रुतगुणविशेषविरोधा
न्न प्राप्यते॥ नैमित्तिके तु कार्ये च्यो प्राकृतेभ्यो न तदापत्तेः॥ यत्तु साधारणगुणवचनः श्रुतादिशब्दः वायव्यं श्वेतमालभे
तेति स चोदकप्राप्तेभ्योऽजेषु भवतीति न तत्राजस्य बाधनमिति प्रत्युदाहरणमेतन्नु। विप्रतिषिद्धे तद्धि नात्यन्तकृतेर्गुणलो
पः स्यान्न च कर्मसंयोगात्॥ साद्यस्के श्रूयते खलेवाली यूपो भवतीति। तत्र संशयः। किं चोदकप्राप्तेः खदिरादिकं यूपं
छित्वादिभिः कृत्वा स खलेवाली कर्त्तव्यः यूपः खलेवाली भवतीति वचनव्यक्तिः। उत ये चोत्तवैदिमुत्ते खलेपर्वा व २
स्थिता चाहार्य्य चोदितरि वा खलेवाली तस्यामेव पशुनियोजनं कर्त्तव्यं। या खलेवाली स यूपो भवतीत्यस्य कार्यं कर्त्ता
भवतीति वचनव्यक्तिरिति। तथा चित्रायामिष्टौ श्रूयते। दधि मधु घृतं वानाऽउदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यामिति।
तत्रापि चोदकप्राप्ता व्रीहयो यवा घातादिभिस्तण्डु लीकर्त्तव्याः उत व्रीहाश्रये व्रीहावालो [illegible] कसिद्धा [illegible] तण्डुलाश्रयहीनत्वादिति॥

तं

16

तत्र चोदकानुग्रहाद्यूपस्य खलेवाली चं व्रीहीणां यत्तंडुलत्वं । यथासिद्धोपादाने हि चोदकप्राप्ताः खदिरादयो व्रीहि
यत्वात्संस्काराः छेदनावघातादयो बाध्येरन् । किंच । खलेवाली यूपकार्यं भवतीति विधौ यूपशब्दस्यापि तत्कार्यकरे यज
मानशब्दस्येव प्रस्तरे गौणत्वं स्यात् । हि बाध्येरन् । किंच । खलेवाली यूपकार्यं भवति । यूपस्य तु खलेवाली च विधौ न गौ
णत्वं । तस्मात् खदिरादयः खलेवाली वा कर्तव्या । व्रीहयश्च तंडुली कर्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः । यूपस्य खलेवाली च महदृष्टार्थे विधी
यते खलेवाल्यास्तु यूपत्वं दृष्टार्थं पशुबन्धप्रक्रमणात् । तस्माद्यथासिद्धैव खादिरी वा खलेवाली यूपकार्यं कुर्यात् । तं
डुलाश्च यथासिद्धा एवोपादेयाः । प्रकृतौ हि श्रपणस्य विधानात् प्रकृतिद्रव्यमुपादाय स्वयमेव हविः कर्तव्यं । विकृताव
पि यत्र श्रपणं चरुर्वादौ तत्रापि प्रकृतिद्रव्यं गृहीत्वा स्वयमेव हविः कर्तव्यं । तंडुलेषु श्रपणस्योपूर्वाभावात्रिदृष्टेनैश्च प
नैकर्तव्यता वलेन प्रकृतिद्रव्यप्राप्तिः । प्राप्तेश्च प्रकृतिद्रव्योपादाने व्रीहियवनियमः । तस्माल्लौकिकसिद्धा एवं तंडु | राम
भां | ला व्रीहयो वा ग्रहीतव्याः । परे त्वोप्रतिषेधः स्यात् ॥ यथासिद्धखलेवाल्युपादानाद्वा खादिरादिकाष्ठं वाच्यमिति सिद्धं तांत्र | १६
यच्छेदनतक्षणादयः संस्काराः कर्तव्या नेति संदेहे । चोदकानुग्रहात्कर्मत्वाच्च कर्तव्याः प्रयोजनाभावान्न कर्तव्याः ।

घु

श्रे का २

करणं

छित्त्वा हि खले वालीश्य मुक्तानि खातो छिन्नात स्याः छेदनं तच्छीर्षाणां निखननमनुकुर्यात्। खलु प्राप्त्यर्थमकर्तव्यम्॥ अथा
भावे संस्कारार्थत्वं स्यात्। अथ यत्पर्यूहणं परिवृंहणं परिषेचनादि खले वाल्यां संभवतु भोजनं यच्च दृष्टार्थं अञ्जनप्रो
क्षणादि तत्खले वाल्यां भवति नेति संशये। न भवतीति ब्रूमः। कुतः। प्रयाजार्थत्वात्तेषां इह च यूपे खले वाल्यां यूपकार्यमक
रणीयं खलु। प्रयाजार्थं पर्यूहणादि कर्तव्यम्। उच्यते। न यूपो नामैकः कश्चिदर्थोऽस्ति यदर्थाः संस्काराः। किन्तु छेदनप्रोक्षणादि
जन्यदृष्टादृष्टानुरूपाः संस्काराः काष्ठे वर्तमाना यूपशब्दाभिधेया यानि योजनस्यांगभूताः। तत्र केचित् खलु प्राप्तानां लोपे प्रत्य
क्षामलु प्राप्तानां निवृत्तौ नास्ति प्रमाणम्। तस्मात्पर्यूहणादिरनादरः कर्तव्याः। अर्थेन विपर्यासेनादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात्। म
हापितृयज्ञे श्रूयते। सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थमिवान्या
येदुग्धे मंथमिति। तत्र धानासु हतिः कर्तव्यो नेति संशये विधानात् कर्तव्यः॥ क्रियमाणे हि हन्तौ धानात्वं विहन्येत स
क्तवो भवेयुः। तस्मात् कर्तव्यो वधानतः। सत्यं। अपरोत्तरकाले क्रियमाणे विधानतः स्यात् पूर्वं तु हंति कृत्वा पश्चात्स्याकः।
न हि क्रमबाधोऽपि पदार्थोऽपि वा बाधितव्यः। क्रियमाणे हि हन्तौ धानात्वं विहन्ये
क्रियते क्रममात्रं वा बाधितम्। तथा न विहन्यते।

मन्थवत्सा

17

तत्र तु नेव मन्येत । तस्मात् कर्तृत्वेन व्याप्ताः सत्यं अप्रयतो न त्वव्याप्तं क्रियमाणो विद्यान् स्याद् नु हेतुः हेतिं कः अध्यात्म
न क्रियते कर्मणा संव्याविता । व्याप्यते । नहि क्रमविपर्ययो दार्थोपि विवक्षितः तद्धक्तं गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया
स्यादिति । तस्मात् कर्तव्यो व्याप्त इत्येवं भाष्यकारेणाधिकरणं व्याख्यातं तदिदमनुपपन्नं । प्रकृता व विपूर्व भव व्याप्तः
ततः पाकः क्रियते कर्मणा संव्याप्तिः तेन नास्ति क्रमविपर्यासः । पुनरुक्तं च गुणलोपे च मुख्यस्येत्यनेन न्यायेन । ये त्वाहुः
न क्रमो नाम कश्चिद्गुणः पदार्थव्यतिरिक्तोस्ति । यस्य पृथग्बाधं व्यवस्थापयाम । पदार्था एव हि क्रियन्ताः प्रतीयन्ते तेन केवल
स्य क्रमस्य बाधासंभवात् तद्बाधे पदार्थोपि बाधित इत्यव्याप्तो न कर्तव्य इत्येतन्निराकरणार्थमिदमधिकरणं । यत्तु वि
पर्यासो नास्तीति । तत्राप्याहुः । यानासुश्रपणं कृ चाव व्याप्तः प्रकृतो व विपरीतमित्यस्ति विपर्यास इति यदि विपर्यासः
कथं तर्ह्येव व्याप्तानुष्ठानं नहि क्रमस्य पृथक्कृ बाधः संभवति । सत्यं । न च तत्र परमार्थतः क्रमबाधः प्रकृतौ हि शृते व राम
व्रीहि व्याप्तः । अत्रापि शृतावे व्याप्तावव व्याप्तत्वं इति नास्ति क्रमविपर्यासः प्रकृता वव्याप्तात्परं श्रपणं इह तु वि
परीतमित्येतावता विपर्यास समायो युक्तिः । न तु धानावस्थायां हन्तिः क्रियमाणो विद्यात् कुर्यात् । यथा न विद्यातो भवति १७

भवति तथानुमहे ह सकृद्देवानस्यत्तमवहननं क्रियते तेन च समविष्यति विघात इति तदयुक्तं। संभवति हि पृथक्
क्रमस्याबाधः। न एव हि पदार्थानुग्रन्येनान्ये न च क्रमेनानुष्ठातुं शक्यंते तेन क्रमस्य प्राकृतस्याभावे ऽपि पदार्था नाति
वर्त्तते। यत्तु अवघातं कृत्वावघातइति। तत्पूर्वं हतिं कृत्वा पर्यवोत्पाकः कार्य इति मा व्याविरुद्धं। यदपि अवघातो न रक्षा
लेप्यवघाते विपर्यासो नास्ति अकृते द्रव्ये वघातकरणादिति। तदप्यसारं। प्रकृतौ हि द्रव्य व्यवघातो पुरोडाशस्य व
ब्रीहिष्ट्र वत्तो त्तांर्थं। तत्र धानादेवतासंबन्धात्पुरोडाशकार्ये वर्त्तते। न व्रीहिकार्ये प्रकृतौ च व्रीहिविषयोवघातो न पुरोडाशवि
षयः। तेन धानास्वपि योऽदकप्राप्तेषु व्रीहिष्वेवावघातो न धानावस्थायां। तत्र तु क्रियमाणो हंतौ क्रमविपर्यासः स्या
देव। धानासु त्ववघातकरणे धाना विविहन्येत। यत्तु सकृद्देवावहनिष्याम इति। तथाशस्य प्राकृतकार्य महद्व्या
र्थं मवहननं स्यात्। प्राकृतिवत्तु तुषविमो कार्थो ऽवघातः क्रियमाणो धानात्वं विहन्यात्। तस्मात्त्रैवमधिकरणं
युक्तमिति यथा वार्त्तिके व्याख्यास्यामः। न धानानामुदाहरणं। तत्रैव मेषउदाहरणं। तत्रापेषणं अवघातो न न कालम
र्थाद्भवति तन्त्राकृतामुना प्राकृतमिति संशयः। प्रकृतौ पाकात्पूर्वं पेषणं पाकार्थं च भवति। न ह्यसति पेषणे

पुरोडाशनिर्वर्त्तकः पाकः कर्त्तुं शक्यते। तेन पाकार्थं पेषणं। मंयेतु विनैव पेषणेन भर्ज्जनरूपः पाकस्तंडुलावस्थायामेव
कृत इति तु प्राप्तं यत्प्राकृतं पेषणं निवृत्तं भर्जितेषु तु तंडुलेषु सक्तुभावापादनाय लौकिकं पेषणमधर्म्मकं कर्त्तव्या
मिति प्राप्ते ब्रूमः। न प्रकृतौ पाकार्थं पेषणं। भर्जितेषु तु तंडुलेषु सक्तुभावापादनाय लौकिकं पेषणमधर्म्मक
द्वितीयाश्रुत्या पेषणं श्रपणं चोभयमपि हविरर्थं। अर्थं तु तयोः पूर्वं पेषणं। इहलब्धो देवपश्चात्क्रियत इति क्र
ममात्रमन्यत्र। न च तदन्यत्वे पदार्थान्यत्वं तस्मात्प्राकृतमेव पेषणमिति कर्त्तव्याः पेषणधर्माः॥ ॥ इति शास्त्रदी
पिकायां दशमस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात्॥ अग्नीषो
मीयपशौ श्रूयते। एकादश प्रयाजान्यजतीति। तथा चातुर्मास्येषु नव प्रयाजान्यजति नवानूयाजानिति। तथा वा
यव्ये पशौ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति। एवमन्यत्रापि यत्र प्राकृतमङ्गं प्राकृतगुणयुक्तं श्रू राम
18 यते तद्द्वा ह्यत्र विचार्यते। किं तत्र चोदकेन प्राकृतमिति कर्त्तव्यता प्राप्यते न वेति। तदर्थमिदं विचार्यते। किमेते गुणा
विशिष्टप्रयाजादिविधिः उत प्रधानाद्यनुवादेन गुणमात्रविधिरिति तत्रातिदेशेन पदार्थानां न स्वरूपतः पर्युप १८

तेवप्रयाजादय. प्रकृतौ कृप्तोपकाराः विकृतौ श्रूयमाणा गृहमेधीयाज्यभागवदिति दातिदेशं निरुंधंतीति त्मान्नेप्राकृतीतिकर्त्तव्यतातिदेशः २

स्थापनमस्ति प्रकारमात्रातिदेशात्। अतो नातिदेशप्राप्तांगीकरणेन गुणविधिः संभवति। तस्मात्संख्यादिविशिष्टः
प्रयाजादयस्ते वा त्रवीवीयंते। एवं विध्यात्वर्थविधानात्कुत्यनुग्रहो भवतीति दिश्यतइति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकारद्वारकः प्रा
प्तेरतिदेशेन कर्म्मणां। न तु द्रव्यगुणैः शक्यो विधातुमिति तद्विधिःन च सत्यां गतौ न्याय्यं विशिष्टविधिगौरवं। वाक्या
र्थविधिदोषश्च समानः। प्रकृतौ यो दृष्टो स्तो हि अत्यर्थविधिर्लिप्सया वा त्वर्थविधिस्ताति तन्ना
पि गुणवादस्य प्रमादपाठाद्वश्यं वा क्रत्वर्थविधिरंगीकर्त्तव्यः। तथा सति तत्र संस्कारविधेर्वा
त्वर्थानुवदनेनैक विधिपरिनिष्ठितेर्यथाप्रकारद्वारा प्राप्तिमालोच्य तदनुवादेन विधिर्गुणमात्रं विध
त्ते। तस्मादेवं जातीयकेषु गृहमेधीयन्यायाभावादस्त्यतिदेशः।। हिरण्यगर्भः पूर्व्वस्य मंत्रलिंगा
त्। वाजपेयपशौ श्रूयते। हिरण्यगर्भस्समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति। तत्राह्वतान्वारानुवादेन मं
त्रविधिरिति स्थितं। प्रकृतौ च द्वावाघारौ पूर्व्वः प्राजापत्यो मंत्रकश्चोत्तरस्त्विंद्रः समंत्रकः। तदिह किं पूर्व्वस्याघारस्यायं मंत्रविधिः स्वतः 3
मंत्रस्य प्रजापतिलिंगत्वात्। प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वायेति च वाक्यशेषात्पूर्व्वस्येति प्राप्ते ब्रूमः रस्येति संशये २

प्राजापत्यमघारमाघारयतीति घ्रावमात्राभिधानात्

पूर्वस्मिन्मंत्राभावात्र मंत्रकार्यम[स्ती]ति । तत्र मंत्रविधौ मंत्रकार्यमप्राकृतं कार्यं स्यात् । उत्तरत्र तु प्रकृतावेव मंत्रवि
धानादस्ति मंत्रनियमजन्यमदृष्टं तत्र मंत्रविधानं सुकरं । मंत्रलिंगं त्विंद्रस्य विशिष्टमिति दर्शितं भाष्ये । वाक्यशेषो
पि प्रजानां पतिः प्रजापतिरित्येवमिंद्र एवोपपन्नः । योपि खलु वाव प्रजापतिः स एवेंद्र इति चैकवाक्यानुपपत्तिर्वाक्यशे
ष्य । पूर्वाधारस्य चाहुत्यैवा मंत्रवद्दृश्यते । न स्वाहाकारेण मंत्र[वि]धा[नं] हेतित स्मादुत्तरस्य मंत्रः ॥ संस्कारे तु क्रियांतरं त
प्रवातुर्मोस्येषु स्य विधायकत्वात् । उल्के रेवाजिनमासाद्यति परिधौ पशुं नियुंजी[त] । तेयत्र शंसयः किमप्राकृतामासादनांत
रे नियोजनांतरं वा दृष्टार्थमुत्करपरिधिविसिष्टं विधीयते उत प्राकृतयोरेवासनिमावानयत्क्रमणारूपदृष्ट प्रयो
19 जनयोरुत्करपरिधिविधिरिति । तत्रतीन्द्रायत्वात्तुं गत्वा श्रोत्करस्य परिधेः स्थाणीयत्वात्तद्दृ कार्यमासादनं नि
योजनं च शक्यं कर्तुं अतोऽप्राकृतकार्यमन्यद्विधीयते ॥ एवं च वाक्यार्थविधाना कुत्यनुग्रहः ॥ अन्यथा वाक्यार्थवि राम
धिः स्यादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न संभवति गुणमात्रविधौ विशिष्टविधिर्युक्तः साधारणश्च वाक्यार्थविधिः गुणस्याव र्जनी १९
यत्वात् । अतः प्राकृतयोर्गुणविधिः । न वाशक्यं गतामुत्करस्य स्वविमानं च परिधेः शाखिंत्ये प्राकृतकार्यसंपादनात् ॥

ताहश्च

अग्निचयने दीक्षाकृतयः श्रूयंते षड्भिर्दीक्षयतीति प्रकृतावपि स्रुवेणाचतस्रो जुहोति दीक्षितत्वायेत्याद्यना
दीक्षाकृतयः षड्विहिताः १

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मंत्रस्य विकारः श्रुतिसंयोगात्॥ अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट् प्राप्तास्तासां च पञ्चमंत्राः
त प्रकृतिरेव प्राप्ता आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादयः। अग्नावपरे पञ्चमंत्राः आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादयः। ते च
दीक्षार्थतया विनियुक्ताः षड्भिर्दीक्षयतीति दीक्षाहुतीनां वाभ्यासः श्रूयते द्वादश जुहोतीति। तत्र संशयः। किं
क्ष वैकृतैर्मंत्रैः प्राकृता वाध्यंते समुच्चीयंते वेति। तत्प्रत्यक्षपाठे न प्रत्यक्षवचनेन वा। वैकृतानां मंत्राणां वाधेरन्नेककार्यत्वा प्राकृता
तः। यद्यपि द्वादश जुहोतीति वचनाद्धोमानामभ्यासस्तथापि वैकृतानामेव प्रत्यक्षवचनविहितानां चोदकप्रा
प्तप्राकृतमंत्रवाधेन होमांगत्वात्तैरेवाभ्यस्तैर्द्वादशापि होतव्या इति प्राप्ते ब्रूमः। न प्रत्यक्षेणवाक्येन होमार्थतावग वैकृताः प्राकृता दी
तो तेषां होमांगत्वं प्रकल्प्यते। स च कल्पः प्रयोगमात्राद्युतादर्थ्यमुपपद्यते। वैकृतैः प्राकृताः तस्मात्समुच्चयो न वाधनं॥ क्षार्थाः
षड्भिर्दीक्षयतीति दीक्षार्थता श्रुता सा च स्वाहाकारलिंगानां होमद्वारेणेति दीक्षार्थत्वसिद्धये होमांगता क
ल्प्यते। स च कल्पः पुनरेव वषट्सु होमेषु दीक्षार्थतालिंगेनाभ्यासे प्राकृतवाधे वा प्रमाणमस्ति। तेनाभ्यासवशेन
होमानां द्वादशत्वान्मंत्राणामपि प्रकृतानां समुच्चयः॥४॥ अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादा

नैमित्तिकं

नमाधिकं स्याद्धाकार्यसंयोगात्॥ अस्ति पुनराधेयं तद्वा अग्न्याधेयधर्मकं। तत्र श्रूयते। पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पु- ...नःसमाहितः

नरुत्स्यूतं वासड्वादि। सेयं दक्षिणा। किमग्न्याधेयस्य दक्षिणा नामैकादेयत्वे मथमादीनां निवर्तिका न वेति विंना

यां। सत्यपि ककार्यत्वे वचनादुभयी ईदाती। तत्समुच्चयप्राप्ता वुच्यते। विप्रश्रवणाद्धि अन्तरसेव त्वाद्राप्यसमुच्च-

यविद्यायसामर्थ्याद्दक्षिणेयो श्वानत्वपर्वत्वेनैकार्यत्वादेकृतीभिः प्राकृतीनां बाधः। कथं पुनरसमयीर्ददातीति

२० निर्देशः उच्यते। कृत्वाधायाग्न्याधेयं पश्चात् पुनराधेयं क्रियते। तेन पूर्ववदत्र संप्रतिदीयमानापेक्षयो अमयसान निर्दे-

शः॥ ५॥ वासो वत्सं च सामान्यात्॥ आग्रयणे वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणेति श्रुतं वासो वत्सं समानकार्य-

त्वात् प्राकृतस्यान्वाहार्यस्य निवर्तकमिति सिद्धमेवोत्तरविवक्षायै प्राप्यते॥ अग्न्युपपत्ते तद्धर्मः स्यान्निमित्ताख्याभि-

संयोगात्॥ अन्वाहार्यकार्यापत्तेर्वासो वत्सं तद्धर्मा लभेत, इत्येतदपि प्राप्तिसूत्रमेव॥ दानेपाकोर्थलक्षणः। अ- राम

न्वाहार्ये पक्वो वत्सेऽकर्तव्यो नेति संशये चोदकानुग्रहाय पक्त्वा वत्सं तदीयं मांसं दक्षिणात्वेन देयमिति मन्यते। अ- २०

तं तु वत्सद्रव्यं पाकेन नश्येत। अश्रुतं च मांसं दीयेत वत्सशब्दो वा मांसलक्षणार्थः स्यात्। न चैतन्न्याय्यं। तस्मात्त्र

वत्सस्य पाकः। पाकस्य चान्नकारितत्वात्। अथ वा वत्सपाकस्यान्नेति संशये विरोधाभावात्त्यथेन। प्रयोजना
भावात्त्वयाकः प्रवृत्तौ। हि दक्षिणाभूता वत्सं प्रत्यर्थः पाको न दृष्टार्थः। तस्माद्वत्सस्य पाकः॥ तत्राभिचारमणस्य।
अभिचारणमन्त्राहार्ये च मर्भः किं वा सोवत्से कर्तव्यं न वेति। प्रवृत्तावदृष्टार्थ चादिहा विरोधा कर्तव्यं स्विदि
त मार्थे हि तत्त्वं दृष्टेनैवौना मुमकरोति। न च वासोवत्सयोः स्वादिका प्रयोजनम स्तिः अतोभिचारणानिवृत्तिः॥
द्रव्यविधिसन्निधौ संख्या तेषां गुणत्वात् स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते। गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च श्च
यवाश्च श्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति। तत्र सं
शयः। किमेकैकस्य गवादेर्द्वादशशतसंख्या उत कस्य यस्य कस्य चिदश्रवामाषाणाम्। आहो स्वित् सर्वैः स
हितैः संपाद्या। किं चैककानीयस्यैवानियमेनायद्वापश्चानां तदापि किं समनियमो यथा गवामिति। तत्रान्तस्येति प्र
ष्यते नगवादीनि प्रधानत्वेनोदिश्य तद्गुणभूता संख्या विधीयमाना प्रतिप्रधानं संबध्यते॥ अतः प्रत्येकं द्वा
दशशतमिति प्रथमः पक्षः। नात्र गवादेर्द्वादशशतसंख्या विधीयते। नह्येकेन वाक्येन गवादीनां दक्षिणात्वेन वि

धानंतरं गत्वेन च संख्याविधानं संभवति। तस्माद् गवादिद्रव्याणां संख्यावद्दक्षिणायास्संबध्यंते सोमयविशिष्टविधी
यते। तत्रैवास्मिन् द्रव्ये निविष्टायां संख्यायां न हि सिद्धा दक्षिणानुष्ठिता भवति। तस्मादेकस्य संख्या। तत्राप्यनियमः
विशेषाभावात्। अथवा भाषाणां स्यादानंतर्यात्। नैतदपि युक्तं। यच्छब्दश्रुत्या ह्यन्यसहिता भाषा निर्दिष्टा। तेनान्य
साहितानां भाषाणां संख्या तेषां च बहुत्वान्न स्यादिति प्रतिनिर्देशासंभवात् न स्यादिति क्रमनिर्देशो गौः कर्तव्यः। यद्वा गवा
दिसमाहारान्निप्रायं तस्येत्येकवचनं। यदा यक्रमनिर्देशः तदा यद्यपि च शब्दो न स्यात् तथापि गवादिद्रव्यविशिष्टा
द्वादशशतसंख्याविशिष्टा च दक्षिणा श्रुता सहितानि च गवादीनि दक्षिणानां एकैकमतो दक्षिणापरिच्छेदिकासं
सं ख्या सर्वेषु सहितेषु निवेष्टुमर्हति। तस्मात् सर्वेषां गवादीनां संख्या नैवं। न स्यादिति शब्दो वाक्यगतेन द्रव्येणासंबध्यमानः
प्रवृत्तिविशेषैर्युक्तं न प्रवर्तते न क्रमनुनासंबध्यमानपदं वा वर्तते। तस्मान्न स्यादिति गवादीनां निर्देशः। नैवैकवचनां राम
तत्वान्न सहितानां सर्वेषां निर्देशः। नापि समाहारस्य तस्याशब्दत्वात्। किं त्वेकजातीयस्य। तत्राप्यनियमो विशेषाभावा
त्। अथवा पशूनामेव। न भाषादीनां॥ तेषां माठकादिपरिमाणां तरापेक्षया संख्याव्यवहारो लोके। न स्वरूपतः। भूति २१

मेलिखाभावादितिदर्शितं भाष्ये। अतएवमोक्षेरप्यनंतरेर्नुसंबध्यते। अतःपत्नीनामेव। तत्राप्यनियमो विशेषात्॥ भागा
एकवचनांतत्वात्तस्येतिनवत्तु वचननिर्दिष्टानां भार्यादीनां निर्देशः। अतएवाऽऽवीनामपि न निर्देशः॥ गवादीनि
चत्वारि परिशिष्टानि॥ तत्र महोपकारकत्वात् प्रतिनिधित्वान्मुख्यत्वाच्च गवां निर्देशः। तेनायमर्थः गवादि द्रव्याणि
तस्य गोहिरण्यादिशशात् तदन्विष्णोः तितस्मात् द्रव्याभेदवांसंख्या॥११॥ तत्रदानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात्॥ किमेषां दक्षिणास
त्विग्भ्यो विभज्याविभज्य वादेया। किमविभज्यैव उत विभज्यैवेति संशये। विशेषाश्रवणाद् नियमः। अथवा सत्विग्भ्य
ग्भ्यो दक्षिणां ददातीति दानीगत्वेनऋत्विग्बहुत्वस्य विवक्षितत्वाद् विभज्यैव सहितेभ्यो देया नविभज्यैकैकस्मै। बहु
वचनविरोधादिति प्राप्तेऽभिधीयते। ऋत्विक्कारिकृयार्थेन दानमेतदिति स्थितं। तेनैतेषां प्राधान्यादहत्वं न विवक्षितं॥
अतः प्रतिप्रधानावृत्तेरेकैकस्मै वतदानं। न वा नियमः। आनमनार्थं हि तदानी। यद्यपिदीयमानं द्रव्यमात्मोपयोग
क्षमं भवतीति न तेषामानतिर्नान्यथा॥ तेनात्मीयं द्रव्यमखिलमुपयोगक्षमेनुयोदितिदानविवेरर्थः। विभाज्यपदद
त्तासंप्रतीतदनुष्ठितं भवति। परिपदेनु ददतानतत्संपूर्णमनुष्ठितं स्यात्॥ पुनर्विभागापेक्षत्वात्तेषामुपयोगस्य। अनु

रू२

धो वो विश्वरूपाणि भजं त्विति य मंत्रवर्णोऽस्या पाङ्क्तत्वात् छागन्याये नापि पिस ध्यति विभागः। यत्र त्वेकमेव द्रव्यं दक्षिणा
यथा धेनुर्दक्षिणा वाहार्यो दक्षिणेति तत्र विभागासं भवाद विभज्यैव दानं। १२। समुदायस्य कृतित्वात्।। स्थिते विभागे चिं
त्यते किं समो विभागः स्यादुत प्रयासानुरूपो यथा समाख्यानुरूप इति। विशेषाश्रवणात् साम्ये लोकवद्वा प्रयासानुरूपे प्राप्ते
द्वादशाहे दीक्षाक्रमवाक्यगता ऋत्विक्समाख्यानात्। ब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतीनां तदनुरूपो विभागः प्रकृताव व्यवसीयते
।१३। तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तो चोदितत्वात्साम्यात् हि कारः स्यात् ... गुणशब्देन।। ।। एवं प्रकृतौ दक्षिणाचि
बाध तिर्निरूपिता। तस्यां हि निरूपितायां विकृतिषु बाधाविचारः सुखेन वर्णयितुं शक्यत इतीदानीं [illegible] स्यादेरिति। तदर्थमिदं वि
चार्यते।। किं गवादीनां प्रत्येकं दक्षिणात्वं उत सहितानामिति। तत्र प्रत्येकं दक्षिणात्वं न्याय्यं। कथं। गवादिशब्दा जातिव
चनाः। दक्षिणाशब्दो गुणवचनः। स हि भृतित्वेन गुणेन वर्त्तते। जातिगुणयोश्च जातिविशिष्टत्वेन गुणस्य विशेषणत्वे तो। राम
क्लो नीलमुत्पलं स्मुत्रौ गौरित्यादिषु सर्वजनीनमेतत्। यद्वा विशेष्यं तत्प्रधानमेव च्यते गवादीनां प्राधान्यात्तेषां गुणानुता
दक्षिणात्वं प्रत्येकमेवेति संबध्यते। गवादयो दक्षिणारूपाः कार्या इति। एवं च [illegible] २२

वीर्यबाधो विचार्यते ... नीमैकाहः अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिः ... स्यधेनुर्दक्षिणेति तत्र संशयः किं धेनुर्गवामेव विकारः उत सर्वस्य गवा ।५

सुदक्षिणासु यस्याः कस्याश्चित्स्थानेन निर्दिश्यमानायां धेन्वादक्षिणात्वमुपपन्नं। तत्र गोलिंगेन धेनुर्धेनुर्गवां निवृत्तिर्ग
म्यते। तस्माद्धेनुत्वामेव निवर्त्तिका धेनुर्नाश्वादीनामिति प्राप्तिनिषिध्यते। गवादीनां प्राधान्यत्वेदक्षं नास्तिप्रयोजनं। शालि
गानमनार्थं तु दक्षिणास प्रयोजनं। यदि वद्व्याप्यसर्मनत्वेन दक्षिणोच्येत ततो गुणवचनत्वाद्दाश्रयभूतगवादिद्रव्य
गतवचनत्वप्राप्तेर्गवादीनां बहुत्वाद्दक्षिणाशब्दो बहुवचनं तं स्यात्। गुणवचनशब्दस्य व्याकरणोपयोगोपसर्जनार्थत्वात्त्वप्रा
धान्येन तु नैष दोषो भवति। तथा हि यदा नतिकरं तद्दक्षिणोच्यते। एकत्वान तिरिति तत्तुपाधिको दक्षिणाशब्द एकवचनं
लभते गवादीनि तु विशेषणानि। न च विशेषणवशेन विशेष्यसंख्या भवति। यथाग्नीषोमौरेवा देवतेत्यानेकगवाद्यात्मिके
कादक्षिणाविधीयते। गवादीनुपादायमत्वाद्दृष्टप्रयोजनं श्लिष्टिगानमनं भूतिन्नपंसंस्तु तैर्गवादिभिर्नालिङ्गदृष्टं। तस्मादे
कादक्षिणा गवाद्यात्मिका प्रकृतैर्विकृतौ धेन्वात्मिका जातेति समस्तगवादिनिवृत्तिः। १८। एकां धयेति धेनुवत्।। यदि सौ
मामपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादिति श्रुतम्।। तत्र संशयः। किमेकापदं यदगवां निवर्त्ति
का। किं सर्वासर्वस्य दक्षिणपदस्येति तदर्थमिदं विचार्यते। किमेकां दद्यादितिसंबंधः। उतैकां गामिति। तत्र। द्वितीया श्रु

तिसामर्थ्याद्ददातिक्रियया न्वयः। एकया पंचमिश्चातः संबंधेद्येयं निवर्त्तते। उच्यते॥ वृत्तातिसंगतौ सत्यां गोस्सद्वैलक्षणा
ए भावेत्। पार्ष्णिकोवानुवादः स्याद्धि द्वौवा कांतु लियेते। बहुत्तु गवादिषु चोदकप्राप्तेषु एकं दद्यादिति विहिते किं तदेकमित्य
निर्देशाच्चोदकप्राप्तेषु यत्किंचिदिति गम्यते। तत्र गामित्यश्वादीनामप्युपलक्षणार्थं स्यात्। गोरपि वा पक्षे प्राप्तेः पार्ष्णिको
23 नुवादः स्यात्। नचैतद्युक्तमपि न्याय्यम्॥ अपत्वे कांदशानां चगामिति विधीयते ततः प्राप्तक्रियानुवादेनानेकार्थविधा
नाद्वाक्यंभिद्येत। यदि तु गोरेव च दक्षिणात्वेन विधीयते ततस्तस्याचोदकप्राप्तेर्वहादशशतसंख्यापरिच्छेदिकाप्राप्तेनि
पंच्येकशब्दावनर्थकौ स्यातां। विधानेवा कामेदः। अपचेत्तु वहिर्विलक्षितैकसंख्यागो विधानादेव शब्दोनुवादः। तथाप्यानर्थ
क्यम्। पंचशब्दस्त्वननुवाद एव। तस्मात्कृत्यानर्थक्यपरिजिहीर्षया स्तुतिलक्षणामपि क्रियासंबंधमविधायवालक्षणो
गोशंख्यासंबंध एव विधीयते। यद्यामवत्तु संख्यापोहीनेनेवान्वयः। तथापितत्प्रातिपदिकाभिहितसंख्यात्वसामान्याद्वादश राम
शतसंख्यास्थाने निविशते। सा च प्रकृतौ गोपरिच्छेदेनैवोपक्लृप्तवतीति ततस्थानपतितैकपंचसंख्येतामेव परिच्छि २३
द्यातामित्यश्वादीनामनिवृत्तिः। १५। त्रिवत्साधि॥ त्रिवत्सः सांडः सोमक्रयण्या इत्यत्र त्रिवत्सांडानुवादेन त्रिवत्सविधौ सत्य

साधस्त्रे

प्रकृतौ ग्रजनाम्नी एति हिरण्येन क्रीणाति ऋषभेन क्रीणाति सादिनाकपसा
धनान्याम्नानानि

हीनत्वंयोश्चाद्रीम

ग्नीधो मीयादिष्वपि प्रसंगात्सोमक्रयणा एव त्रिवत्सो विधीयइति सर्व्वाणि क्रयद्रव्याणि निवर्त्तन्त इति विशेषः॥१६॥ प्राकाशौ
न येति चेत। अत्वेमिद्वेश्रूयते॥ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति॥ तत्र संशयः॥ किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्त
कौ। उताध्वर्युभागस्य निवर्त्तकाविति। यदि प्राकाशौ ददातीति संबंधः ततः कृत्स्नस्यैव प्राकाशावध्वर्यव इति तत्र त्व
ड्रावगस्यैव। तत्रा तदानंतर्यसंप्राप्तं वाध्वर्युसंगमम्। द्वितीया श्रुतिसामर्थ्याद्ददातीति क्रियान्वयः। दानं च नोद्देश्यमाप्तमु
द्दिश्यते। न चोद्देश्यमध्वर्युभागाकांविशेषम्॥ तस्माद ध्वरयुं नाइत्येवमध्वर्युशब्दं कथंचिद लिङ्गात्रेव्याव्यायदानमात्रेप्रा
काशविधिरिति कृत्स्ननिवृत्तिः। उच्यते ध्वर्युसंबंध एव प्राकाशयोरिहविधीयते। यथाऽपूर्वेदानं ह्राभ्यां विशेषितम्॥
अध्वर्युशब्दस्यानर्थक्यमयात्त्वदानमात्रविधानं अतः क्रियात्वयनिमित्तोयः पश्चात्तनः संप्रदानस्याध्वर्योः संप्रदेयम् तयो
श्च प्राकाशयोर्मिथः संबंधः स एव विधीयते॥ अथवाध्वर्युशब्दस्यानर्थक्यपरिजिहीर्षयैव दानेनान्तरमेवापूर्वमध्वर्युप्रा
काशविशिष्टं विधीयते। तेन च हशार्थत्वादध्वर्युनतिसिद्धे [illegible] गुः प्राकृतो निवर्त्तन्त इति न कृत्स्ननिवृत्तिः॥१७॥ धेनुवत्सा
श्वदक्षिणाम व्रह्मणा इति पुरुषायनयोपाहिरण्यस्य। उपहव्यो निरुक्त इत्युपहव्यसंज्ञकमेकाहे विधायश्रूयते॥ अ

र्वस्यायोदक्षिणामार्गस्य निरस्तः। स ब्रह्मलोके यदृति। किमयममानवः ब्रह्मलोकगमने प्रवर्तकः। किं वाऽऽन्यस्यन्तनुद्घाटितत्वस्य
तत्र ब्रह्मलोके यदृति वचनात् ब्रह्मलोकसमीपमानवस्यैवातिवाहकत्वं वागमेव निवर्तयति। आकाशवद् वायुमार्गं। पुरुषोऽन्तरालो
यानन्तर्यं वोदक प्राप्तं दक्षिणायां दानव्यमेवेति प्राप्तव्यम्। ईदृश्यते वाक्ये अनुसंयुक्तमेवं। अश्वः शपावोऽनिरिति। पुरुषसंयुक्त
मपरं स ब्रह्मलोके यदृति। तत्र पूर्वोक्तवाक्ये नास्मिन् नक्तावस्थोदक्षिणोत्थत्वेनानन्तिः कार्येति विहिते यद् स्वदास्मि केनोयोऽके
नानन्तर्यं तथा प्राप्तं तत्सर्वं चेन्नु न्यायेन निवर्तते स चात्वैः क्रतोमहतित्वेन विहितः स पूर्विं आम्नातव्यः प्राप्तः सन्नुत्तरेण वा
क्येन पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मलोके दीयते। तेन पुरुषान्तरान्तं विनैव ... दक्षिणाप्रवान्तरं तरेणोनन्तिः कर्तव्येति सत्त्व
निवृत्तिः॥१४॥ तथा वसोमयमसः॥ अन्तपेयेष्वयते। अश्वैर्दुवरः सोमचमसो दाक्षिणो। सर्वायापसमो वायं ब्रह्मलोके यदृति॥
तत्र पूर्वोक्तवत्संशय पूर्वोत्तरपक्षाः। का पुनर्विशेषाशंका। पूर्वत्रैहि वाक्ये इहत्वेव मिदं श्रुतः प्रथमेऽनुसंयोगमात्रं ब्रह्मभा
गस्यैव निवृत्तिरिति शंका। यद्यप्येकं वाक्यं तथापि दक्षिणासंयोगात् सर्वनिवृत्तिरिति केचिदेवं वर्णयन्ति। नत्वेतद्युक्तम्॥
अत्रापि हे एव वाक्ये सोमचमसोदाक्षिणो त्वेकं स ब्रह्मलोके यदृत्यपरस्य हमेवातो नानयोर्विशेषः॥ सित(?) यांतोऽप्युक्तः। सति हि

कथाकाले ब्रह्मभागस्येव निवृत्तिः स्यादिति तस्मिन्नेकं सब्रह्मणे देय इत्यपरस्य मेवातो नायं विशेषः । सिद्धान्तस्तु पूर्ववत्सा
मः । तस्मादेवं वक्तव्यं । अत्र हि वेदो विद्दक्षिणाद्व्याणां प्रतिषेधः अत्यन्त असौ सत्यां प्राप्तौ सत्यां प्राप्तौ घटते । तस्मान्नूनं
सोमचमसः सर्वस्य न निवर्त्तक इति विशेषाशंका सोमचमसस्तु त्यागे यमर्थवादोपत्यभ्रहृदयासो न तं कुर्यादित्यादिने प्र
तिषेधः तस्मात्पूर्ववत्सर्वनिवृत्तिः ॥ १८ ॥ यदि तु ब्रह्मणस्तहनं तद्धि कांनः स्यात् । सर्वं वा प्रकृत्यापनयानां लोकनु प्रधानत्वात् ।
इदं सत्र ब्रह्मयंपूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनवत् पुनार्थत्वेन व्याख्याय पुनरन्यथा व्याख्यातं । सोमचमसो ब्रह्मणे दक्षिणा देय इत्येक
मिदं वाक्यमिति कृत्वा चिन्त्यते । यदैकं वाक्यं तदापि । किं कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवृत्तिः उत ब्रह्मभागस्यैवेति दक्षिणासं
योगात् । दक्षिणामात्र एवोद्देको नैकस्याः प्राप्तत्वात् तत्संयुक्तस्य चमसः सत्यपि ब्रह्मसंयोगे कृत्स्नां दक्षिणां निवर्त्तयेद् इतरथा
हि ब्रह्मभागे दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दो लक्षणः स्यात् । तस्माद्दक्षिणान्यत् सोऽपि तु ब्रह्मणे देयो नान्येभ्य इत्यर्थद्वयं स
क्रोति विधातुं । मिद्यते न हि तथा वाक्यं । तस्माद्दक्षिणावयवे ब्रह्मभागे दक्षिणाशब्दमंगीकृत्य नैव सोमचमसो विधा
तव्यः किंच दक्षिणाशब्दो भक्तिवचनः ॥ सच कर्मण्येकरूपापि प्रवर्त्तते । अस्मिन्कर्मणि यं भक्तिविति ॥ कर्त्रैकरूपापि प्रवर्त्त

संयोगात्कृत्स्ननिवृत्तिः ब्रह्मसंयोगाद्वपुरुषांतरापनय इत्येवमुत्सर्गं पूर्वपक्षं कृत्वा यदि तु ब्रह्मण इत्यसिद्धान्ते वर्णयित्वा एक
वाक्यत्वे ब्रह्मभागस्यैव निवृत्तिर्ब्रह्मणे दक्षिणाने तस्मै सोमचमसो देय इति वाक्यद्वैके वाक्ये सोमचमसः कर्तो दक्षिणाना ३

दक्षिणात्वं यमसस्यविदधत्क्रतुगतं कृत्स्नं दाक्षिण्यं निवर्तयेत् यत्तु ... रुषविशेषसंयुक्तमेकं कांतदानदपेक्षयैव

25

ते॥ अस्य पुरुषस्य कुर्वीणस्येयं भृतिरिति। तदिह यदि हैकाकेततोऽपि पुरुषविशेषासंयुक्तं तत्प्रकरणाम्नातं नासंबध्यमानं
क्रत्वेष्येव दक्षिणात्वं यमसस्यविदधन्नङ्गमेव निवर्तयति। तदङ्गस्य च पित्वेपेष्यादक्षिणावपवस्त्यापि ह्यस्या
पेक्षमाणतिचान्नुख्येवदक्षिणेति तिन्नलक्षणा प्रसंगः। तस्मादेकवाक्यत्वेऽपि ह्यमागस्यैव निवृत्तिः। संदंशपापुनुणापनयादिति
सूत्राविंतोऽहादनं।२०। यजुर्युक्तेऽध्वर्योर्दक्षिणाविकारः स्यात्॥ वाजपेये ... सप्तदशरथ्यासप्तदशदास्यदृतिर्दा दक्षिणाविधा ये
यस्युच्यते। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति। तत्र संशयः किं यजुर्युक्तो रथोऽध्वर्युभागं निवर्तयेन्नेति। तत्र प्राकाशवद् युक्त
स्यान्नङ्गस्य बाधकः। न ... चापं वा बाधकत्वस्य प्राप्तस्य नियमो ह्यसौ। प्राकाशौ ह्य ... पूर्वावध्वर्यानतिक्रान्त्वेन विधीयमा
नौ युक्तं यन्न भागं प्राकृतं बाधेते। इह तु सप्तदशरथ्या द्रव्यान्तराणि च वाजपेयस्य दक्षिणात्वेन विहितानि इति तत्र यजुर्युक्त
स्यापि ऋत्विक्स्य प्राप्तमेव दानं। सत्वध्वर्यवेन्यस्मै वा कस्मै विज्ञातव्यः सन्नध्वर्यौ नियम्यते। नैव नायमर्थः यदध्वर्यवे ददातीति तथ राम
जुर्युक्तं रथमिति किं तर्हि यद्युक्तं यद्ददाति तदध्वर्यवे ददातीति॥ तस्य च द्रव्यान्तरसहितस्यैव दानं प्राप्तमिति॥ नहि तस्यैवानि
यमान्नदेयान्तरनिवृत्तिः अध्वर्युभागे तु यथाप्राप्ते यजुर्युक्तो नियम्यते॥ ॥ इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्य तृतीयः पादः॥ २५

यजुर्युक्तेस्याद्भ्रान्त

नारिष्ठान्तु होमीति द्रष्टानेन नोपपत्त्य सिपाह्त्यादयः मंत्राः तत्र

प्रकृतिलिंगासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृतावपि कं स्यात् ॥ तत्कृत्रेषोऽभ्यूमनेत। सोऽत्रतु होतीति। तत्र मंत्राः स्वा स्वाता
उपहोममंत्राः। स्त्रपनये स्वाहाकृतिकाभ्यः स्वाहा इत्येवमादयः संति च प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः तत्र संशयः किं वैकृते उपहोमेः प्राकृता उपानहोमाः
नारिष्ठहोमा बाध्यंते किं वा समुच्चयंत इति। तदर्थं च किं वैकृतः प्राकृतानां कार्यं वर्ज्यंते नेति [illegible] कार्यमपेक्ष्य
(प्राकृते होमत्वसामान्यात्प्राकृतहोमकार्ये उपस्थिते तत्रैव विधीयते। तस्मिंस्तत्कार्ये [illegible] उपहोमैर्निर्वर्तिते
तत्कार्यकराः प्राकृता निवर्त्यंते [illegible] प्राकृतानां कार्ये वर्त्यंते नेति) तत्रोपहोमैः कार्यम
पेक्ष्यमाणो होमत्वसामान्यात्प्राकृतहोमकार्ये उपस्थिते तत्रैव विधीयते। तस्मिंश्च कार्ये प्रत्यक्षेते उपहोमैर्निर्वर्तिते द्रा ५
तत्कार्यकराः प्राकृता निवर्त्यंते। शरेभिवत्कुशा इति प्राप्ते ब्रूमः। सति प्राकृतकार्यत्वे मयेनवा चोन्यास्ति तद्वासाधारणं न
होमत्वं तस्योपस्थापनक्षमं। सर्वसाधारणं हि होमत्वं न नारिष्ठकार्यमुपस्थापयितुमर्हति। विधीयमानस्य तु होमविशे
षस्य हृदयात्तमेव तदुपस्थापकत्वमदृष्टार्थाख्यहोमानां प्रमाणात्तरमापतत्कार्यकरत्वे नास्ति न च प्रत्यक्षश्रुतमेनु
पहोमे। नैरीकांक्षाविकृतिः प्राकृतमिक्षंभावनापेक्षत इति वाच्यं। सन्निपातिनां द्रव्यदेवतासंस्काराणामत्तोनेकल्पं।

([illegible] कार्यत्वे [illegible] चोन्यास्तितत्साधारणं न होमत्वं तस्योपस्थापन[illegible]। सर्वसाधारणं हि होमत्वं न नारिष्ठकार्यमुप
स्थापयितुमर्हति विधीयमानस्य तु होमविशेषस्य)

[illegible]माश्रीहि[illegible]व
[illegible]पत्रशरमयपर्णं
[illegible]भवतीति

गोवस्यापरिपूर्णत्वात्। तस्मादुभयेषामभक्षयः स्यादिति। दैशोपदेशाभ्यामवगतत्वात्। तदुक्तं मानवे सूत्रपंचम्यामह
ति तद्विदं॥ शरास्तु बर्हिः शब्दलक्षिता तेन कुशकार्ये विहिताः। युक्तं यत्कुशाभ्यां धंते। नहि दमुक्तं चोदनालिंगसंयोगेन तद्वि
कारः प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानादिति। यद्वाधिकरणोत्तरमिदं। उभयोः कुशशरयोः प्रमाणेनावगतत्वात् समुच्चयः। प्रा
कृतकार्यं बर्हिष्यां स्तोत्रोपाकरणं। नहि हिरण्ययोः* अनिवृत्तिः॥ एवं वा॥ वाजपेये ऽग्न्युपतेरथघोषेणमाहेंद्रस्य स्तोत्र
व मुपाकरोतीति। प्रकृतौ तु पावर्तेयमिति मंत्रेण दर्भाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं। तदिह किं रथो दर्भयोर्निवर्तकः। घोषस्य मं स्तोत्र[illegible]
त्रस्य। उत रथस्य घोषश्च उभयोर्निवर्तक इति संशयः॥ तदर्थत्वाविशेषात् समाहारद्वंद्वो रथघोषेण घोषेणचेति। किं वा षष्ठी तत्पु
रुषः॥ तत्र षष्ठी समासपक्षे पूर्वपदस्य लक्षणा स्यात्। अतः समाहारद्वंद्वः। तेन रथो घोषश्च द्वयमुपाकरणसाधनं॥
तत्र रथो द्रव्यत्वसामान्यात् दर्भयोर्निवर्तकः॥ घोषस्तु मंत्रस्य शब्दत्वसामान्यात्॥ एवं च नावश्यं रथस्यैव घोषश्चाद राम
र्तव्यः घोषस्याविशेषणात्॥ येन केनचिदपि घोषेणाकार्यसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः। इतरेतरयोगद्वंद्वे पदद्वयमपि स्वार्थोपस्थिति
हृतं स्यात्। न पातु रथघोषाभ्यामिति द्विवचनं स्यात्॥ समाहारपक्षे तु द्वयोरपि पदे लक्षणापत्तेः स्यात्। तत्पूर्वपदमात्रे ल २६

२६

२४

न्तरणा वृत्तिमंगीकृत्य षष्ठीसमासाश्रयणं। तस्माद्द्रव्यस्य योषड्पाकरणस्य साधनं। स च प्राकृत साधनं मंत्रवदमौ
निवर्त्तयति॥ सर्वत्रतु ग्रहाग्रहणमधिकं स्यात्प्रकृतिवत॥ वृहस्पतिसवे शूपते वार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीति। विष्णुव
त्यर्कं गृ ह्णातीति॥ महाव्रते शुक्रं गृह्णातीति। अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्यां महिमानो गृह्णातीति। एवं जातीयका
वैकृता ग्रहाः प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां निवर्त्तकान वेति संशये। ग्रहणं यागनिर्वृत्त्यर्थं तेनैककार्यत्वात्प्र
त्यक्षश्रुतैर्वैकृतैर्ग्रहैर्निवृत्ते मागमे चोदकप्राप्तानिवर्त्तंतइति प्राप्ते ब्रूमः। येषां मिथो नये न्वाणां कार्यैलोके न घं
गतिः। तेषां वाधो विकल्पो वा नैवमस्ति ग्रहेषु न हि यागनिर्वृत्तौ ग्रहा वाध्यन्ते। ऐंद्रवायवं ते वार्हस्पत्येन प्रजेतेति। येन निरपे
क्षा यागं निर्वर्त्तयेयुः। प्रयोगवचनस्तु चोदकप्राप्तानुपदिष्टांश्च ग्रहानयोगपद्येन गृह्णन्साहित्ता नामेयया गान्चपंग
मयति। न च हृद्य पानिग्रहणानि। विनापि ग्रहणे न यागनिर्वृत्तिसिद्धेः। यत्त्व ग्रहेषु देवतोद्देशः सोत्यंता हृद्यार्थ एव न
हि ग्रणस्य देवता याकिंचिदृष्टमस्ति न चैकेन ग्रहणेन देवतोद्देशेन वायदृष्टं तदन्येन क्षिपनइति प्रमानेम
स्ति। अतो यथा प्रकृतावैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयस्तथा प्राकृतवैकृतानामपि भवितुमर्हति। आहमवल्वेवंय

27

तांतरविधावर्ज्यं गृह्णातीत्यादौ वार्हस्पत्ये तु प्राकृतेष्वेव देवतामात्रं विधीयते न ग्रहान्तर

मित्यनुदाहरणं ग्रहणविधाने कृते सति देवताविधाने वाक्यं अतो ग्रहणविधिविस्वन्याय्य इति

चेत्तान वाक्यार्थविवेचनं ऽनिघत्वात्॥ देवतापदस्य प्रमादपाठात्॥ तेनोभयविधानाद्वरं

देवतामात्रविधानं न चाविपरिवृत्तिग्रहणं चोदकप्राप्तस्याविपरिवृत्तेः॥ यद्यपि च चोदकः कार्य

प्रधानत्वान्न स्वरूपेण पदार्थान्प्रशक्ति तथापि कार्यमुखेन तेषां विपरिवृत्तेः शक्यं तदनुवादेन गुणविधानं येषां

य कार्यं प्राकृतान्तरकालं पदार्थानामपि पृथग्गतिः तद्विशिष्टमेव तु तराम त्विविपरिवृत्तिः॥ यस्त्वेवं नेच्छन्ति तेषां

कांगो दक्षिणादयादिति ईनां तरमेव विधीयेत ते न समस्तं प्राकृतं दाक्षिण्यं चेत् न्यायेन निर्वर्तेत तथाग्रच्य श्री राम

ए॰ा होत्रे हरं तीति हरं तरमप्राकृतं विधीयेताध्वर्यु प्रतिपत्त्यर्थं तथा प्राकृतकार्यत्वात् प्राकृतं होतुरिडाभक्षणं मन २०

निवर्त्तेयेत॥ तस्माच्चोदकप्राप्तेषु ग्रहेषु बृहस्पतिमात्रविधानादनुदाहरणम्। उच्यते। प्राकृतग्रहानुवादेन देवता

ऐं ज्ञानसागरस्य पादयः

विद्योते यांवहुत्वादाग्नेयाग्रहोमवंतीति वहहुवद्वनंस्यात्॥ यद्यपि यानुवाद्यगतसंख्यानविवक्षितात् तथापि वहुवहु
वहुवचने नैव नवीनत्वं। सोयमभिधानवाचः। विशिष्टविद्योतुगोरवमात्रं। तस्माद्देवताविशिष्टयहांतरविधिरेवन्या
य्य इति सूक्तमुदाहरणं॥ ॥प्राजापत्येषु चाम्नानात्॥ वाजपेये श्रूयते शबदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इति। संतित
तुयोदक प्राग्नाग्नेयपदं पः क्रतुपशवः। ते किं प्राजापत्यैर्निवर्त्यंते किं वा शममवीयंत इति। पशुत्वेन प्रकृतिलिंगेन संयोगा
निवृत्तिं मन्यमानस्योत्तरं। न पशुत्वेसवनीयादि कार्यमलमुपस्थापयितुमनेकसाधारणं। न च प्राकृतपश्वनुवादेन गुणे
य याविधिः संभवति। देवतांतरस्यसंख्यांतरस्य च विधौ वाक्यभेदात् तस्मात् कर्मांतराणि तानि यावद्वचनं स्यात्॥ प्राकृतेः समु
च्चीयंते। श्यामनेतिलिंगदर्शनात्॥ सौग्रहण्यां श्रूयते श्यामन नमस्यामन नमस्येदेवइति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति। संतित्रप्राकृ
तोत्रयोन्यपाजाः। ते किं श्यामनहोमे वाध्यंते। उत समुच्चीयंते। प्रत्यक्षश्रुतत्वात्रित्वस्य वहोमेति लिंगत्वान्निवृत्तिः श्रूयमा
गुं ते यंतेस्रोहोमितिदामनमसीत्यादिभिर्मंत्रैरित्यनुवादेऽपिवमंत्रविधिमंत्रित्वविशिष्टहोमानुवादेविशिष्टानुवाद
द्वावयभेदः। तस्मात् कर्मांतराणि। न चत्रित्वमात्रमनेकसाधारणमनूपाजकार्यंशक्नोत्युपस्थापयितुमितिसमुच्चयः॥

मन्यतेर प्र ३

२५

गे २ अपरो भ्रुशोऽपस्यात्प्रकृति। लिंगानं प्रोगात्॥ गवामयने महाव्रतं नामैकाहः। तत्र दिन्दुं हुं हु मयोनदन्नीत्यादि विद्यायपश्रूय
ले ते। पूर्वपउपगायंतीति। प्राकृतं च सामगानमृत्विजश्चोपगातारः प्रापुः। नत्र पत्न्यउपगायंत्यं किं सामगानदृशामृत्विजो
निवर्तिकाः किं वा हुं हु म्यादिवादित्रनादानुपगायंत्यो नितिविषय वा हृत्विजामनिवर्तिकाः इदमपरं संदिह्यते। किं गा
नस्योपचयउपगानं उतोपचयात्मकं गानमुपगानमिति। तत्र गानस्योपचयउपगानं। गानशब्दस्य शारीरे गीतो प्रसि
28 द्धः॥ तस्माद्गानस्योपचयं कांडवीणादिभिः कुर्वंत्य ऋत्विजो निवर्तिकाः भवतु वोपचयात्मकं गानमुपगानं। तथापि गा
यतेः शारीरगीतिवचनत्वाच्छानीनमेवेदमुपगानं तच्छानीनस्योपचयो[illegible]भवति। समानजातीयत्वात्॥ अतः सामगा
नस्यैवोपगाने पत्न्यो वर्तंत इति ऋत्विजो निवृत्तिः। उच्यते। नायमेकांतः यच्छारीरमेव गा[illegible]यति। तंत्रीगानेपि प्रयोगा
पं ग्वे त्॥ ततत[illegible]पक्षेपि गानस्येदमुगानं तथापि हुं हु म्यादीनां गानानामनंतरविहितानां विपरिवर्तमानानामिदमुपगानं राम
गो पत्नीभिः कर्तव्यं॥ अपि पिपचयात्मकं गानमुपगानं सामानाधिकरण्याभावात्॥ तत्र कांडवीणादिभिः क्रियमाणेन कथं
चिच्छारीसंभवति। तेन वादित्रादिकमिदमुपगानं॥ तत्कस्योपचय इति हुं हु म्यादीनां गानानां समानजातीयत्वात्प्रक २५

पंलुद्दारबेलमाध्यंदिनेसवनेसौगंधिकेनतनीयमवैनरूति

त्य गु २

एकोनपंचाशाध्याये

नत्वाघृते या मे वेदमुपगानां प[?]कुर्वतीति न साम विषयाणामृत्विजां निवृत्तिः॥ ॥संस्कारे चान्यसंयोगात्॥ ॥अस्त्यं
जनाभ्यंजनं नाम सत्रं। तत्र श्रूयते। गोल्गुलवेन प्रातःसवने भ्यंजत इत्यादि। तत्किं प्राकृतस्य नवनीताभ्यंजनस्य निवर्त्त
कं नेति संशये दृष्टार्थत्वात् अञ्जनाभ्यंजनयोः प्राकृतस्य वैकृते न निवृत्तिः। सत्यं दृष्टार्थमभ्यंजनं तथापि नैकार्थ्यं
नवनीताभ्यां जनस्य स्नेहनार्थत्वात् गौल्गुलवादेस्तु चंदनानुलेपनवत् कृष्णीकरणार्थत्वात्॥ न च प्राकृतेभ्यंजने गुण
विधिः। प्रातःसवन इति गौल्गुलवेनेति वा सौकगुणश्रवणात्॥ आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः स्यात्॥ महाव्र
ते॥ तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नीति। तत्र संशयः। किं तार्प्यदर्भमयं च वा चोदक प्राप्तस्याहतस्य वाससो निवर्त्त
कं नेति। तत्र कौपीनाच्छादनेऽपरिधानीति प्रयुज्यते तस्मिंश्च तार्प्यताकृते तत्कार्यस्याहतस्य निवृत्तिरेवं कं वलयपरि
व त्वइत्य परिवासस्यापिदर्शनात् तार्प्यदर्भमययो[?]कौपीनाच्छादने नीवायोग्यत्वात् त्वाच्छादनार्थ प्राप्तस्योत्तरीयस्य स्था
ने विधीयते। किं वाधिकमिदं ताप्यादिपरिधानं वासांसि विस्त्रं सयतीति वासो बहुत्वानुवाददर्शनात्। तस्मादुपरिधा
रणे ताप्यादिविधिरित्यहतस्यानिवृत्तिः॥ साम स्वार्थान्तरश्रुतेर्विकारः प्रतीयेत॥ तत्रैव श्रूयते। श्लोकेन पुरस्तात्

न्तेपज न्यस्ववाशरीरना नष्टेहतमात गु

श्रूयते ५

इत्यानःकंबलस्यापि त्वं

इति नः कंबल:५

नामकैः स्तुर

त्सदर्शंस्तु वीतेत्यादि। तत्रश्लोकादिभिः सामभिः प्राकृतानामंगानां यत्रादिसाम्नां निवृत्तिर्नवेति संदेहे स्तुत्यर्थत्वान्निवृत्तिः॥
स्यादेवां यदि प्राकृतस्तुत्यनुवादेन सामान्तरं विधीयते नत्वेवमस्ति। नहि प्राप्तस्तुत्यनुवादेन सामान्तरं पुरस्तात्सदृश
इतिविदेशान्तरं शक्यं विधातुं। अनन्तस्तुतिरेवात्र विधेया साचादृष्टार्थान प्राकृतीनां स्तुतीनां निवर्तिका भवितुमर्हतीति एका
र्थत्वानवगमात। तदेतद्भुतप्रायं विस्पष्टीकरणार्थं उत्तर विवक्षापादः॥ अर्थैकत्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विका
रःस्यात॥ यथावि कूयते कौत्सं भवति कार्णवं भवति वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः क्रौंचानि भवन्तीति। किं कौत्सादीनि सामानि प्रा
कृतानां निवर्तकानि नेति संशयः। तत्र साममात्रं श्रूयते न स्तुत्यर्थता। तस्मात्स्तुत्यर्थानामनिवृत्तिः। सत्यं। नप्रत्यक्ष॥
स्तुतिसंयोगः प्रकरणात्तु स्तुत्यर्थत्वेनावगतानि सामानि लिंगात्प्राकृतानां साम्नाकर्षेभ्रमगन्धुरानिव्यक्तिः भवलंवमा
नानि प्राकृतानां निवर्तकानि भवंति॥ सर्वेषामविशेषात॥ कौत्सादीनि निवर्तकानीत्युक्तं इदमिदानीं विचार्यते॥ राम
किं कौत्सं सर्वेषां निवर्तकं॥ तथा वासिष्ठ जनित्रे तथा क्रौंचानि उतैकमेकस्य द्वे द्वयोः बह्वानि बहूनामिति अविशे २९
षात्सर्वत्र सर्वेषां निवृत्तौ प्राप्तायामुच्यते। (य)त्रैकं श्रूयते तत्रैकस्य निवृत्तिः। यत्र द्वये तत्र द्वयोर्यत्र बहूनि तत्र बहूनामि

29

ति। अविशेषात्। यावंत्यत्र वैकृतानि तावतामेव प्राकृतानां निवृत्तिः। तन्मात्रेणैव वैकृतसामोपदेशस्यार्थवत्त्वा
दितरनिवृत्तौ प्रमाणाभावात्॥ स्तोमविवृद्धौ वाधिकं स्याद् विवृद्धौ द्रव्यविकारः स्यादितरस्याश्रुतत्वात्॥ ॥प्र
त्यक्षश्रुतैः सामभिस्त्रिवृत्संख्यानां प्राकृतानां विकार इत्युक्तं। अथेदानीं विचार्यते यत्र स्तोमविवृद्धिर्यथा द्वात्रिं
शः पवमानोभिषेचनीय इत्यादौ। तत्र प्रत्यक्षश्रुतै राजसामभिः प्राकृतानि विक्रियंते। किं वा समुच्चय इति। तं वि त्र
वृद्धस्तोमके ह्यागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते। तत्रागमेन विवृद्धौ पूरितायां प्रत्यक्षश्रुतानि राजसामानि विवृद्धाव
वकाशमलभमानानि प्राकृतबाधेन वर्त्तंते। तेनाविवृद्धौ। विवृद्धौ च सर्वत्र बाध इति प्राप्ते ब्रूमः। प्राकृतानामबा
धेन वैकृतानामसंभवात्। यत्र तत्रैव बाधः स्यात्। विवृद्धौ त्वस्ति संभवः। न ह्यागमेन संख्यापूरणं वाचनिकं। विवृ
द्धस्यान्यथानुपपत्त्या ह्यागमः कल्प्यते। सा चेह विवृद्धिर्नुपदिष्टसामभिरेव सिध्यतीति को नामाश्रुतानामागमं कल्प च्य ३
येतिदिष्टानि बाधेत। तस्माद्विवृद्धौ समुच्चयः॥ ॥पवमानेस्यानां तस्मिन्नावापो ह्यपदर्शनात्॥ ॥अविवृ
द्धौ प्रत्यक्षश्रुतैः कौत्संमावनीत्यादिभिस्त्रिवृत्संख्यानां प्राकृतानामुद्धापो। विवृद्धौ नु प्रत्यक्षश्रुतानां राज

न्व कस्यां

सामादीनामधिकानामनारभ्यवाद इति स्थितं। तत्र चिंत्यते। किं यस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे यस्यां विकृतौ विहितप्रत्यक्षश्रुतानामावापो
यतः नु तस्यैव प्राकृतानामुद्वापो ऽयवापवमानेष्वेव गायत्रिबृहत्यनुष्टुप्स्वावापोद्वापाविति। तत्रापत्रके चि
दपानिवेशैवैकृतानामर्थवत्वादविशेषः तन्निवंधनश्च प्राकृतानामुद्वापः इति सोऽप्यविशेषेणैव स्यात्॥ त्री
णि वृहद्वीयज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु अन्त्येवावपंति अन्त एवोद्वपंतीत्येतन्नु हि संदीपवंधा
तवर्त्तमानापदेशात्प्रत्यावाविधायकं नानावापोद्वापौ नियंतुमलं। उच्यते॥ अपूर्वत्वादस्यार्थस्य विधाय
कमेवेदं स्तोत्रिकल्पितविधिशक्तिकं यत्तावत्पवमानेष्वेवावापोद्वापौ न चैकविंशनातिरात्रेणोत्पादितस्तोम
विवृद्धिरविशेषेण श्रुता सर्वत्र कर्त्तव्यासावावापेनैवानाभ्यासेन। अभ्यासस्यानुत्पादितिवक्ष्यति। न तत्रश्च स
य र्वस्तोत्रेष्वावापे कर्त्तव्ये प्रत्यक्षश्रुतानामपि जात्रेण चिदावापः स्यात् सत्यं। यदि सर्वत्रावापः स्यात्॥ सतु न्यायात्स राम
र्वत्र प्राप्नोत्यन्त्ये वावपंति अन्त एवोद्वपंतीति वचनात् पत्र्यादिभ्योऽन्यत्र परिसंख्यायते। न चैरमेवावापस्य ३०
वचनमिति निर्वचनकारवचनात् क्रमितव्यां कोसादीनां पाठ्ग देवावापसिद्धेः अन्यत्रापि विवृद्धावागमेन से

ख्यापूरणं वद्द्यमानेनां न्यायासिद्धं न विधातव्यं। एवकारोपहतविधित्सं किं चेदं। तस्मात्परिसंख्या। न च परि
संख्यायास्त्रिदोषत्वं। एवकारेण तस्या एवश्रुतत्वात्। तेन तत्तोऽन्तरेण्य गत्या न्यासमेव पूरणं। ननु कथमवरपर्यंतरन्या
येन कौत्सादीनां स्वयोनावेव गाननं प्राकृतीषु ऋक्षु वाय प्राप्तिः असत्यां च प्राप्तौ कथं परिसंख्या। तस्माद्विधि
रेव गायत्र्यादिस्त्रिवायस्य नैतदेवं। कौत्समवतीत्यादिषु साममात्रमुपदिश्यते। स्वयोनिमन्त्रतायास्तु वो नोपदेशो
न नातिदेशेन प्राप्तिः। यद्विपरमके पूर्वकल्पे नामघातालयादीषु साममात्रमुपदिश्यते। तद्योनिमन्त्रतायास्त्वयोनो
पदेशेन नातिदेशेन प्राप्तिः अयमनासिद्धरूपान्यथाभावमपायस्वयोनावेव गीयते न त्वयुक्तौ। प्राकृत्यो हि ऋचः
प्रकृतौ क्रमप्रकरणाभ्यामंगत्वेनावधारिताः सामानि च प्रतिसंस्कार्यत्वात्प्रधानभूतानीह। पिस्तोत्रांगत्वेनाति
नातिदेशत ४ प्राप्तानशक्यते वाधितुं। अतः प्राकृतीष्वेवर्क्षु प्रत्यक्षश्रुतान्यागमसामानानि च सर्वाणपर्वाणि सा
मानि गेयानीति प्राप्तेश्चावायेपरिसंख्यार्थमेवयवनं। एवंकारः सामर्थ्यितो भवति। कतावरपर्यंतरस्य तु यथास्वयो

मेव

31

भा॰गा॰३ नावेवस्वयोन्युत्तरयोस्वार्गीयौ तथा वक्ष्यामः। तस्मात्पवमाने ष्वावापो द्वापि॥ ॥विधिशब्दस्य मंत्रत्वे भावः स्यात्तेन चो
दना॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते आग्नेयोष्टाकपाल इति। बहूनि चाग्नेरभिधानानि। अग्निः शुचिः पावक इत्यादीनि
तेन तत्र द्वाविनिगमे षु येन केनापि शब्देनाग्नेरभिधानं कर्तव्यं। उत नियोगतेनैवाग्निशब्देनेति। तत्र। देवतात्वं विधा
याग्रस्चोदनाविनिवर्त्तते। प्रयोगकाल उद्देशो येन केनापि शिष्यति। अयमर्थो देवताकर्तव्य इत्येतावांश्चोदनार्थः
तस्य शब्देनोद्दिश्यमानस्य देवतात्वमिति प्रयोगावस्थायां शब्दोच्चारणमापतति। तन्नियमे तु नास्ति प्रमाणं। पाव
कशब्देनापि ह्युद्दिश्यमाने चोदनाभिहितमग्नेर्देवतात्वं संपादितमेव भवति। तन्नियमे तु नास्ति प्रमाणं। पावकश
ब्देनापि तूद्दिश्यमाने चोदनास्ति तस्मादनियम इति प्राप्ते। केचित्तावदाहुः॥ सत्यमर्थस्यैव देवतात्वं चोदनयोच्य
ते। तस्मादिदमेव देवतीत्वं यच्छब्देनोद्देशः। तेन तच्छब्दोच्चारणमेव पुरुषस्य व्यापारः। स व्यापारे वा सो नियोक्तव्यः॥ राम
तेनार्थस्यापि देवतात्वमुक्तं तन्मात्रेणापर्यवस्यन्ती चोदना शब्दोच्चारणं यावद्धि धावयपर्यवस्यति। तस्मांयावत्स्थायां ३१
विधिगतस्य शब्दस्य संनिहितस्य परित्यागकारणाभावात्तदुच्चारणमेव विधीयते। न शब्दांतरस्यासंनिहितत्वा

ता। तस्माद्द्विशब्दनियमइति। अस्मिंस्तु पक्षे स्यादपि कर्म्मविहितद्धिशब्द एव नियमः किंतु यत्र पर्य्यायेणाशब्द
येन देवताविधिः यथाग्नये पावकायनिर्वपेदग्नये शुचय इति तत्र हव्यामपिशब्दान्यामेकामर्थमभिधायतस्य
देवतात्वे विहिते शब्दाकांक्षावेलायां उभयोः सन्निहितत्वेप्येकनैवार्थस्योद्देशात्सम्भवादग्रहमाणविशेषत्वे वि
कल्पेनान्यतरस्यैवोपादानं स्यात्। नद्वयोः। न हि निरपेक्षयोरेकवार्थयोः समुच्चयः। न चैकेनैव वाच्ये न विधा
नात्समुच्चयः सिद्धति। स्यादेवं। यदि प्रथमोपनिपात एव शब्दस्वरूपं वा व्याप्नोत्यपि स्यात्। अर्थसमर्प्पणेन तु चरि
तार्थो शब्दोऽपश्चादाकांक्षावशाद्ग्रहमाणो वैकल्पिकशक्तिदाकांक्षापूरणासामर्थ्याद्विकल्पेनैव ग्रहीतव्यो। अर्थेवे
नैवार्थस्य देवतात्वोपसिद्धे द्वितीयः शब्दः स्वरूपपरतूत्प्रेक्ष्यते। न चासति तस्यैवोच्चारणे स्यान्नेतरस्यार्थसमर्प्पणेन
शब्दस्यै चरितार्थस्य। अर्थैवमाहुः ... वाक्यार्थोच्चा ... यितव्येत्यासति सर्वत्रैव मे वासिद्धातयितव्यो। अत्र वशं द्वयं त्र
शब्दोच्चारण एव पुरुषो नियोक्तव्यः। तत्र किमित्यर्थस्य देवतात्वं विधाय पश्चाच्छब्दोच्चारणं विधीयते। प्रथममेव शब्द
स्वरूपं व्याप्यार्थो व्याप्येवेनाविधीयते। न हि यानेन वार्यस्य देवतात्वं प्राप्नमेवानूद्यते। येन हि शब्देनोद्दिश्य हविस्त्य

स्यो

ज्यते तस्यार्थस्य देवतात्वं भवति। तस्मात्कृष्टोऽचारणेन तस्यैव विधानान्न पर्यायप्रसक्तिः॥ ॥तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृ
तित्वात्॥ ॥सौर्यादिषु विकृतिषु यं त्यजेत्॥ चोदकप्राप्तेषु उं जित्यादि निगमेषु किं विधिशब्द एव वक्तव्यः उताहि
त्यादि शब्दोऽपीति संशयः। तत्र विधिवाक्ये हविस्त्यागमात्रे सूर्यशब्दो विधीयते नोजित्यादिषु निगमेषु॥ प्रकृतौ त
32 जित्यादिष्वग्निशब्द एव पठित इति तदाश्रवणं। इह त्वसति पाठे येन केन विदुपलक्षणमिति प्राप्नोति चोद्यते। प्रकृता व
ग्निशब्दो नयागरूपेणासंबध्यते। किं तर्हि यागकरणके भावनोपरनामधेयेप्रयोगे। भावनया त्वंगाणां संबध्यते इति स
प्रमनवमाध्याये व्याख्यातं। तेनाग्निशब्दमुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः। स कियत्स्वंशः केषु च प्रदेशेषु धारयितव्य इत्यपेक्षायां
ल ४ प्राप्यानुवाक्यापाठात्तु जित्यादिपाठाच्च नाव कृत्स्नेषु च प्रदेशेषु धारणीय इति गम्यते। विकृतावपि सूर्यस दृः प्राकृ
तस्याग्निशब्दस्य स्थाने निविशमानस्तेषु देशेषु वक्तव्यो भवति। तस्माद्धि[illegible]शब्द एव सर्वेषु निगमेषु विकृतिष्वपि राम
वक्तव्यः। प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात्॥ संख्याधाने पवमाने सूया। अग्नये पावकाय॥ अग्नये पवमान
याऽग्नये शुचय इति॥ तत्र तद्धविषु निगमेषु किमेकस्मैऽएवाग्निशब्दो वक्तव्यः। किमुभौ शब्दौ वक्तव्यौ अग्नये ३२

पदेऽशगश्चतौ स्पान्नांनिर्वर्तिपे

प्राग्निस्तोमनबोध
येत

पवमानाय निर्वपाम्यग्निं पवमानमावहाग्नेः पवमानस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमिति। तत्रैकेनार्थनिर्देशसिद्धे
र्नोच्चारणं द्वयोः॥ सत्याग्निशब्दस्यैकस्योदकानुग्रहाद्भवेत्॥ स्यादेवं। यदि प्रथममर्थं विधायैतस्माच्छब्दाश्रयणं
स्यात्। शब्दस्य तु भावनां गत्वेन विधीयत इत्युक्तं। तस्मादुभयोर्विधानादुभौ वक्तव्यौ॥ ॥ बुधन्वाच्च पवमानवद्विशेष
निर्देशात्। पवमाने हि धात्वर्थमागोप्रकृत्य श्रूयते। बुधन्वानाग्नेयः कार्यः किं वा वानेति स्यादिति। तत्र शंसयः। किं बु पावक
ध्नवत्पावकवद्वचनाद्वा गुणो न स्यद्गुणमभिधानं तिग्मे बुकर्तव्यं। बुधन्वन्तमग्निमावाह पावकवन्तं सोममावहे
ति॥ उताविकारेण प्रकृतिवन्निर्गुणमिति। तदर्थमिदं चिन्त्यते। किं देवताविशेषणं बुधन्वता॥ उ मन्त्रविशेषणे
मिति॥ मन्त्रस्य स्वरूपप्रकरणाभ्यां प्राप्तत्वाद्देवतानिर्देशः॥ तदयमर्थः॥ आग्नेयमाज्यभागो बुधन्वाच्छब्दयुक्तः बुधन्व
कार्यः॥ तस्य यद्देवताद्वारेण बुधन्वच्छब्दवता॥ तदनेन प्रकारेण देवताया बुधन्वता विहिता भवति। तस्मा
त्सगुणमभिधानं॥ नैतदेवं। मन्त्रान्तराणामप्याग्निलिङ्गानि सोमलिङ्गानि च प्रकरणे विद्यन्ते तत्र मन्त्रविशेषनियम
मार्थं वचनं स्यात् पदपत्त्रं। तेन मन्त्रद्वारेण बुधन्वताज्यभागस्य विधीयते न चाहत्याग्नेर्बुधन्वत्ता विधीयते। नहि ताद

33

वृतस्योपस्तनीमूतस्याग्नेर्विशेषणत्वेन विशेषणगणत्रयासहत्वात्॥ मंत्रमेव चाग्नेयपसव्देन निर्दिश्य तस्यैव बुध्येन्यत्ता
सान्द्राहिच्चीयते। एवं चोदकप्राप्तादेव तानविकृता भवति॥ विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृ। तैवाहि कृतावपि
भेदः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमेऽग्न्युपते॥ गोरनुवंध्याइति॥ तत्राग्नीषोमीयस्य पशोश्छागस्य वपायामेदस इतिमंत्रश्चो
दकेन प्राप्तः तत्र मंत्रान्तरमाम्नातं उस्राया वपाया मेदस इति॥ तत्र संशयः॥ किं गोशब्दादन्येन येन केन विदभिधा
नं कर्तव्यं मुतोश्चाशब्द एवेति। तत्र पशोर्वनस्पतिं यजतीति श्रुतं स्विष्टकृद्दिकारश्च वस्पति॥ तत्र निगमेषु किं वि
धिशब्दादन्येनाभिधानमुपेतविधिशब्देनेति। किं प्राप्तं॥ उभयत्रापि विधिशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानं निग
मे स्यात्॥ प्रकृतौ विधिनिगमभेदात्। पशुशब्देन विधिः छागशब्देन निगमः। तथा स्विष्टकृद्वत्को विधिः॥ अग्निं
स्विष्टकृतं यजतीति। निगमस्तु स्विष्टकृद्वत्कः। यदेवा अस्त्विजन्त्विमिरग्नइति। यद्वा प्रकृतौ कृतं तद्विकृतौ क
र्तव्यं। तस्मात् गोशब्दादन्येनाभिधानं। तदपि येन केनचि[illegible] उस्राया वपाया मेदस इति यथा मंत्रं न विधिरस्ति। तथा वन राम
स्पतावपि विधिशब्दादन्येन येन केनचिदभिधानमिति मन्यते उच्यते॥ प्रकृतावार्थिको विधिनिगमभेदो नवाच। ३३

निकः। न यार्थिकं चोदकः अग्निप्रकरणं प्रतिदिशति तेनानुवं आयाइव्यत्वाद्विशिष्टशब्दनियमाभावे विधिशब्देना
न्येन वाप्ये न केनचिदभिधाने प्राप्ते प्रकरणमात्रानाहुत्या शब्दस्यते नैवाभिधानं। वनस्पतौ तु देवतात्वाद्विशिष्टेनैवा
॥ ॥ स्विष्टकृद्देवतात्वमत्वेन तच्छब्दत्वान्निवर्तेत॥ ॥ अवभृथे श्रूयते। अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति। किं निग
मेष स्विष्टकृच्छब्दकं वचनं। आग्नीवरुणावावहेति। उत स्विष्टकृच्छब्दकमग्नीवरुणौ स्विष्टकृतावावहेति। यथैवा
वचनव्यक्तिः स्विष्टकृत्कार्येऽग्नीवरुणाविति॥ ततोऽग्नीवरुणयोर्देवतात्वादस्विष्टकृच्छब्दकं। अथैवं वचनं व्यज्यते।
यत्स्विष्टकृद्गुणेन सगुणां देवतां यजतीति। तदग्नीवरुणौ न केवलमग्निमिति। ततः स्विष्टकृत्त्वेनाग्नीवरुणयोर्विधा
नात्सस्विष्टकृच्छब्दकमिति। तस्मिन्नर्थमिदं चिंत्यते। किं स्विष्टकृच्छब्दः प्रकृतौ समुदायप्रसिद्ध्यागौ प्रयुक्तः उतस्वि
ष्टकरणयोगेनेति॥ तत्र भूतस्य स्विष्टकरणयोगस्याग्नावभावाद्रूढ्या अयं शब्दोऽग्नेर्वाचकोऽतो नाग्नीवरुणयोः शक्नो
ति वर्तितुं मतः कार्यलक्षणार्थः स्विष्टकृच्छब्दः स्विष्टकृत्कार्येऽग्नीवरुणौ निर्गुणौ विधीयेते। तस्मात्स्विष्टकृच्छब्
दकं वचनं॥ उच्यते॥ भूतकालता मा भूत् संभवेऽपि स्विष्टकरणयोगस्य तावत्संभवाद्भूतकालताया अपि प्रयोगोत्तरा

व्रस

पेन्द्रयोपपन्नत्वं समुदायप्रसिद्धौ प्रमाणमस्ति। तेन विकृतौ गुणकावग्नीवरुणौ विधीयेते। तस्माद् विकृतावूहकं
वचनं। यदह्यग्नाविति श्रौतएव विकृतौ कश्चिदीनलक्षणः। तस्मात्सगुणयोरेव देवतयोः सगुणमभिधानं॥ ॥सगुण
स्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात्॥ अग्नीषोमीयपशोः पशुरेकादशः। तत्र योदक प्राप्तस्य विकृतौ गुणलोपः
कृतः। अग्नियं यजतीति। किमयं प्रधानमात्रे गुणलोपः उत सर्वेषु निगमेष्विति। प्रधानमात्रे यजतीति लोपश्रवणा
त् अवशिष्टेषु निगमेषु प्रकृतिवद्विकृतावूहनेन युक्तमभिधानं। प्रयोग एव निर्गुणविधिरिति सर्वत्र गुणलोपः
॥ ॥विकृतावापिको नुयाजे स्यात्प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरनुयाजास्तनीयः वि
कृतौ देवत्यः सक्रिमां वापिकस्योत्तरार्धो विकृतौ तेसमवद्यतीत्यस्याश्च कृतः संस्कारार्थं तत्राद्युपकारक इति
। तत्र उभयोर्दर्शशेषत्वाद्विरोधे न व्यवधारणात्॥ न मिथोऽङ्गाङ्गिभावः स्यात् तस्मात् न तदुपक्रिया उच्यते। देवतास्मरणं
त्वत्रादृष्टमेव प्रयोजनं॥ अनुयाजस्य तेनेह न यत् कोऽदृष्टकल्पना। न चागृह्यमाणविशेषत्वं। आवापिकस्य द्र
व्यप्रतिपत्त्यर्थो देवतास्मारणेन यत्कृतार्थत्वान्नानुयाजिकविकृतौ देवतासंस्कारार्थत्वं। अनुयाजस्य तु दृष्टप्रयोज

देवतायाः

राम

३५

ज्ञा ३

नान्तरागमावाहृद्द्दकल्पेनापरिहारायावापिकास्विष्टकृत्संस्कारार्थत्वमध्यवसीयते। अन्वाहेति शब्दस्य कर्म
स्यावृत्तौ नदनान्तराल॥ दर्शपूर्णमासयोस्तिसृभ्याज्यामन्वाह। आसीनःपुरोनुवाक्यामन्वाहेति किं याज्यापुरोनुवा
क्योच्चारणमर्थकर्मउतसंस्कारकर्मार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति। तत्रार्थप्रतिपत्त्यर्थत्वेऽन्यादेव प्राप्तमुच्चारणं न विधा
तव्यं। तस्मादृष्टार्थं। सत्यं यथोच्चारणं विधीयते तीव्रपादेवनुप्राप्तमुच्चारणमनूद्यते ह्यासीनत्वगुणविधाना
त्वचनानर्थक्यमतो नादृष्टार्थता॥ ॥मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात्॥ ॥अग्नीषोमीये पशाव स्ति मनोता
मंत्रः त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति। तत्रैव चेदं वचनं। यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्येति। सोयं मनोतामं
त्रः किं विकृतिषु वा यथा देयमुत यथादेवतमूहितव्योथवाऽ विकारेण प्रयोक्तव्य इति संशयः। तदर्थवयच्च
प्यन्यदेवत्य इत्येतद्वचनं प्रकृत्यर्थमुत विकृत्यर्थमिति। तत्र पशोरग्नीषोमदेवत्य त्वाकेवलाग्निदेवत्या मनो
ता तत्रास्या समर्थ्याहूहकस्य माणवचनेन नेन चार्थेनेयं द्व्यापि द्विदेवत्याः। तथा पोकदेवत्येव मनोता तत्र कार्या नो
हः स्यादिति। नत्वनेन वचनेन विकृतिषूहः प्रतिषिध्यते। प्रकृतावेवाग्नेय्येव क्रियमिति विकृतिकार्ये कुर्यान्नह

यनेनावस्थापितामनोतानप्रकृतावदृष्टार्थायेनविकृतिषु नोनैता शक्नोतिह्यसावग्निद्वारेणालब्धुंनेणायादोवता
भूतावग्नीषोमौ प्रकाशयितुं। तस्मादग्न्याद्यविकृतिषु यथादेवतमूहितव्येति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निद्वारेणामंत्रोयमग्नीषोमौ
प्रकाशयत॥ अंतरेणैव वचनं प्रकृतावविनिष्ठते। नचविकृतिषु सामान्यसंबंधोस्ति। तस्मान्नोत्कर्षप्राप्तिः येनतन्नि
वारणे नप्रकृतावेव वचनं कार्यं कुर्यात्। तस्मादि।कृतिषु यथादैवतमूहे प्राप्ते तन्निवारणार्थं वचनमिति वायव्या
हिष्वनु हइत्याग्निशब्दस्याबाधः॥ ॥पृष्ठ्यार्थेइ र्थंतरात्रयोनिपूर्वत्वास्याद्वृचां प्रविभक्त्यात॥ ॥वैश्यस्तोमेबृ — न्य
यंते कण्वरथन्तरं पृष्ठं भयनीति। तत्रसंशयः। किं कण्वरथंतरं बृहद्योनौ रथंतरयोनौ वागेयं। उतरथंतरयोनावेव
उतस्वयोनाविति। तत्र कण्वरथंतरशब्देन साममात्रं प्राकृतयोः साम्नोः स्थाने विधीयते। उद्योनिर्न्न तयोस्तु वी। प्र
कृतौ क्रमप्रकारणाभ्यासं गत्वेनावधानि तयोनिह चोदके न प्राप्तयोः नास्ति किंचिद्वर्तकं। तस्मात्तयोरन्यतरत्र गानं। राम
अपूर्वा कण्वस्य रथंतरं कण्वरथंतरमिति यौगिकोयं सब्दः रथंतरशब्द श्वारथंतरशब्द श्वारथंतरे॥ तद्वामीतिदे
शार्थः॥ तस्माद्रथंतरयोनावेवगेयं। नेत देवं। कण्वसंबंधे प्रमानामावा त्व तस्माद्बृहद्योपं कण्वरथंतरशब्दो नक ३५

रावत्परथंतर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तस्मान्नावद्बृहद्रथंतरयोर्नाविवेको वाच्यः। नापि बृहद्गौतमरथंतरयोर्नैवा किंतु स्वयो
नाविवेकः स्मात्॥ उत्तराग्रंथे तस्यास्तद्बृहद्रथंतरयोः कृपठितत्वात्। अत्र त्वर्थोत्क उत्तराग्रंथः। एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयं
यद्योन्यां तद्बृहद्रथंतरयोर्गायतीति वचनात् योन्युत्तानाय आग्निशेषापेक्षायां तत्परिज्ञानाय योनय उत्तराश्च प्रतिसाम
विभक्ता उत्तराग्रंथे पठ्यंते तेन दृष्टार्थं कव्यवरथंतरयोनिरपि तत्रैव पठिता। सा यत्र कव्यवरथंतरं तद्गतत्वेन ज्ञाय
ते। तस्मात्स्वयोनौ गेयं। एवं चाम्नानसिद्धकपरित्यागमार्गांतरसंचारश्चेन कल्पितो भवति॥ कौत्सादिसाम्नां तु योन्युत्तरा
ग्रंथे न पठितेति तत्र का प्राकृती वेदिगानं॥ ॥कार्यत्वाद्बृहद्रथंतरयोर्थ प्राकृतनि॥ ॥कव्यवरथंतरस्यैवोत्तरा
गाने त्विदधामः॥ किं बृहद्रथंतरयोरथंतरे तन्न तयोर्वा गानं उत स्वयोन्युत्तरयोरिति तत्र स्वयोन्युत्तरयोरपि गीयमान
स्याम्नानसिद्धकपरित्यागमार्गांतरसंचारापरिहार्यो तद्वरं योत्यकप्राप्तयोरेव गानमिति मन्यते। उत्तराग्रंथेषा
ठत्वात्स्वयोनिवदुत्तरयो नत्वाविशिष्टत्वात् इति स्वयोन्युत्तरयोरेव गानं॥ ॥यहाराणां देवतान्यत्वे तु न शस्त्रयोः कर्मबा
द्विकारः स्यात्॥ अग्निर्मुखं निशुम्भते। अग्नेर्मय्ग्रहा भवंतीति। प्रकृतौ नानादेवत्यानि स्तोत्रशस्त्राणि। तानिपदि

देवतासंस्कार्याणि ततोऽस्मिन्नुतियपादेवतं न हि व्याप्तिः ॥ तेषां त्वपूर्वकर्मत्वं द्वितीयेव स्थितं ॥ तस्माद् विकार इति
हितियसिद्ध्यै प्रयोजनं कथनमेतत् ॥ ॥ ऊनमपानात् पृषदाज्येद्यध्रः स्यादुपलक्षणानि गमेतु पानत्वस्योपल
क्षणात्वोत ॥ ॥ वा तु ऋत्विभिः श्रूयते । पृषदाज्येनानूयाजान्यजतीति । संति प्रकृता वाज्यपशब्दयुक्ताः निगमाः देवा
नाज्य नाज्यपानावह स्वाहा देवानाज्यपान् देवाना आज्यपानां प्रिया धामानि देवा आज्यपा आज्यमजुषंतेति । आज्यप
शब्देन च तत्र प्रकृतीजानूयाजदेवता उच्यंते । अत्र च पृषदाज्येनानूयाजा यष्टव्याः । तदिह संशयः आज्यप शब्दस्य
ज्य पृषदाज्यपानि ते वा विकारैः अपवाद यिपानिति । उत पृषदाज्यपानिति । आहो स्विद् विकारे लोप प्रयोग इति । यत्रैवं छु
पंहविः ततः प्रथमः पक्षः । यदि दध्येव ततो द्वितीयः । यदि पृषदाज्यं नाम द्रव्यांतरं हविस्तत स्तृतीयः । अथ वज्य
मेव हविः तस्य तु पृषद्वत्त्वं विशेषणतासंस्कारमात्रं न जननार्थं वदधि ततः सिद्धांतः । तत्र पृषदाज्यं गृह्णाति हि दपं वाइ दंसा
पृषद्दधि चेति तुल्यवत्संकीर्तनात् उभयं हविः न चैकेन प्रकृतो देवतोपलक्षिता ते नेह यद्यप्युभयं हविः तथा राम
पि केन देवतोपलक्षणासिद्धेर्नोभयाद् रोयज्ञपतिवाद्रोनि चेत् ॥ स्याद् एवं । यदि यज्ञपतित्वं परार्थं हविः तदपि देवता ३६

दर्शपौर्णमास॰प्र॰

वदनुष्ठानांगत्वेनसर्म्भत्रव्यमेव॥ तस्माद्भयोपलक्षणं। अथवाद्विनुपस्तृणातिसकृदभिघारयतीत्यपस्तर
णाभिघारणावादा हविःसंस्कारार्थमाज्यं दध्योर्वह्वि भक्ततोऽद्धियानि न्येव वक्तव्यं। नेतद्द्वयमर्क्तं। यस्तोहि दध्या ष्येिदम्
ज्यपयोस्तुल्यत्वं दध्नो वा प्राधान्यं गम्यते यागेत्वाज्यमेव पृषदाज्यगुणकं कारणत्वेन श्रुत्या विधीयते नो मयं। नापिद
धि। यद्वा यागद्रव्यं तद्वर्थो ग्रहणसंस्कारः तस्माद्ग्रहणेप्याज्यमेव प्रधानं। तस्यानुषक्तसंपादनार्थं दधि गृह्यते।
नस्वार्थेनानुपयोगित्वा श्रतप्याधि चेनु दधनिनुत्वनिर्देशउपस्तरणादिवादेन च प्राधान्यनिर्देशोऽर्थवादमात्रं तस्मा
दविकारः। अन्यत्त्वाह दध्ना आज्येन च द्रव्यान्तरं निष्पद्यते॥ तस्य वाचकः पृषदाज्यशब्दः तद्बृहद्विः। पृषदाज्येनानू
याजान्यजतीति वचनात्। तस्मात्पृषदाज्ययानि निवक्तव्यं। स्यादेतदेवं। यदि पृषदाज्यशब्दः समुदायशक्त्या
द्रव्यांतरमभिधत्ते नत्वेवमस्ति। पृषदाज्यं शब्दोहि लोके यि त्वं वचनः पृषदः जुः पृषन्मा। ताशिति तेन पृषदा
ज्येन चित्रेणाज्येनेत्यर्थः। तेन प्राकृतस्यैवाज्यस्य हविषश्चित्रतागुणमात्रविधानं। एवं च गुणसंपादयितुं दधि
गृह्यते। प्राधान्यनिर्देशोऽर्थवादमात्रं। हविरेव यप्रकृताबुपलब्धितं न हवि ऽर्गुणः॥ अविकारेनतेनाज्ययानि

त्वे वोपलक्षणं। योदकानुग्रहश्चैवमविकाराद्भविष्यति॥ ॥ इति शास्त्रदीपिकायां दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः॥ ॥
आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणे लोकवदन्यलोपः स्यात्॥ ॥ प्राकृतानां बहूनामेकदेशे विकृतिषु प्राप्तानां त्वे
पृथ्यतो किमादितो ऽन्ततो वा विकल्पेनोपादानं। उतादित एवेति संशयः। यथा वा पृथिव्यै एककपाले वैश्वदेवे त्रिकपाले
प्राकृतानां कपालानामेकदेशग्रहणं। तथा एकां सामिधेनीमित्यत्र सामिधेन्येकदेशः। तथाहिरात्रादिषु द्वादशा
पे ५ हे कदेशः। तत्र विशेषाग्रहणादनियमे प्राप्ते उच्यते॥ यः कपालोपधानानामेव प्राचीनः पदार्थः तेन प्रथमः कपाल उ उपधेयनामकेन
37 पधाप्यते। न तस्योपस्थितस्य परित्यागेन किंचित्कारणमस्ति। तथा तेनापिहितोपस्तेनापिहितोप इत्येवं क्रमेणोप काष्ठविशेषेणा
धाय्यते पात्रेषु यावच्छिष्टानि प्रयोजनाभावाल्लुप्यंते। तथा सामिधेन्यामिष्टे ...पि। तस्मादादित उपादानमन्त्यलोपः। रानस्थापनं
एकत्रिके ऽहर्वादिषु माध्यंदिनस्तोत्रे स्तोमांश्चानिमृतत्वात्॥ अस्त्येकत्रिको नाम क्रतुः॥ अस्त्येष एकत्रिकः तस्यैकस्यां स्तो राम
त्रीयायां बहिष्पवमानं स्तुवीत तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः एकस्यामच्छावाक
स्य तिसृषु माध्यंदिनः पवमान इत्येवमांतादेकातिस्त्रश्च स्तोत्रीयाव्यतिषंगेण कर्तव्याः श्रूयंते। प्रकृतौ माध्यंदिन ३९

पवमाने त्र्यचस्तत्र गायत्रः प्रथमः। बार्हतो द्वितीयः। त्रैष्टुभस्तृतीयः। तत्रैव वैदं कथनं। त्रिष्टुब्दा आर्भवपो माध्यं-
दिनः पवमान इति। नहि हि नवानामृचां मध्ये त्रिष्टुप्पादा न व्यासु भवन्ति संशयः। किं त्र्यर्चाणां तृचानामाद्यास्र चतु-
पादा तव्याउताद्यः स्वस्वकलोग्या स्युरिति। तत्र त्रिष्टुप्त्वं श्रुत्या ह प्रकृतौ विहितं चोदकप्राप्तमनुगृहीतं तृचाद्या-
नामुपदानां॥ अथो द्वे हि तृचे गायत्रीमात्रोपसंग्रहात् त्रिष्टुप्त्वं हीयते न वाद्यया गायत्र्या द्वितीयागायत्र्याः पश्चा-
प्यते न तु द्वितीयस्य तृचस्याद्याद्वृहती। सा हि तृतीयया गायत्र्या पश्चाप्यते। तेन पाठक्रमोपस्थापनबलाद्वाद्यस्तृचे चतु-
पादेयः। सत्यं पाठप्राप्तः क्रमो लोपनीयः श्रुतिप्राप्तत्रिष्टुप्त्वानुग्रहायेति पूर्वपक्षे ब्रूमः॥ प्रकृतानियं श्रुतिः अपंपा-
यइति बलाबलं चिन्त्यं। विकृतौ तु सर्वस्य प्रकृतितो लब्धत्वात् कस्य प्राप्तस्य न तत्कृतः कश्चिद्बलाबलविशेषः
। किं तु यद्विकृतावेव विशिष्टमुपादिष्टं तेन तदुपादेयं॥ अतः क्रम एवात्र बलीयान्। प्रथमा हि गायत्री समाप्यमाने
व द्वितीयां गायत्रीमुपस्थापयति सा पश्चात्प्रथमोपक्रान्तेव भवति। ति नान्यस्याः प्रसरः। तस्माद्वा चोर्ध्वे माध्यन्दिनः
पवमानस्तोत्रव्यास्॥ ॥ त्रिकात् त्र्यृचे चतुर्थे स्यात्॥ एकत्रिक एकत्र नोच्यन्ते संगतोकस्मात् त्रिष्टुप्यतो त्रैष्टुभसप्ता

घमानेषु पानि प्रकृतेर्भर्गाणां संपाद्यानि स्तोत्राणि तेषु त्रिकं संपाद्यं तत्र कितिस पुरु उ तैकस्याएव वर्ग्याभ्यासेन त्रिकं सं
पाद्यमिति संशयः। तत्र सर्वेषां गाना प्राप्यि चोदकानुग्रहो यगा नाम्न रवे ह गोनान्यापि त्रिकस्तोमकानि रुवेगान त्या नित्य
सा क तेष्वर्थेषु स्तुवतइ ति स्तुवतने ति स्वग्विपिरोष्य मानैस्यामन्त्रः प्रत्येकमावृत्ते तेनानि प्राप्तेणानुवाद मात्र मितिमन्यते॥
स्यादेतदेवं यदि सामावृत्ति रिय मुच्यते। स्तोत्रावृत्ति ह्रियं। गुणकीर्त्तनं च स्तुतिः अतएक त्वेपेव स्तुतिरावर्त्त मितिम
38 नीया। सार्थेकस्यामेव चिक्रियमाणा नाहशीवावृत्ती मवति न मेदे। तत्रान्य पाभावस्या वर्जनीयत्वात्। वचनं चैवमर्थवं
तद्दूतर थाह्यनुवादमात्र मनर्थकं। तस्माद्भर्गाणां नित्रिकस्तोमकान्येकस्यामेव वर्ग्यभ्यस्तव्यानि॥ ॥चोदनासु त्वपूर्वत्वा
लिंगेन नियमस्यात्। द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु द्वादशाहः प्रवर्त्तत इति स्थितं। तत्र किं द्वादशाप्यन्याह्निः प्रवर्त्तेत उ हा
त प्राप्तपणीयोदयनीयेव वर्जयित्वा मध्यमो दशरात्रः पृष्ठ षडहकं दोम वनुष्ट्यात्मकइ ति संशये। विशेषो भावात्सर्व राम
प्रावृत्तानुच्यते। द्विरात्रे यत्र प्रथमं तदहि नीयं यत्तद्द्वितीयं तत्र तं त्रियं जगती मं तर्गच्छतीति पार्श्विकत्व तोयस्य जागतस्या ३८
त्रापदर्शनात्र अन्येषेवं विधै लिंगैर्दशरात्रस्यैव प्रवृत्तिः। अस्तित्व द्वादशाहे मध्यमस्य दशरात्रस्य पृथक्संघा

तत्कृत्सि: पृष्ठ्यात्रारम्यहिप्रथममहर्द्वितीयमहरित्यवहारः चतुर्थं छंदोमं दशममहरित्यवहारःप्रतिव दशरात्रसंघाते

तेन स्यैव प्रवृत्तिर्लिंगविशेषैरेष्यैव मीयते ॥ ॥ अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्पः स्यात्सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ ॥ बहूनामे
कदेशग्रहणे सत्याद्योपादानामंत्यलोप इति स्थितं। यत्र तु प्रकरणपठितानां मंत्राणामेकदेशग्रहणं यथा ग्रावाधूनना
नां वेशी र्थानां त्वा पतमन्त्राधूनोमीत्येवमादीनां। पवेनार्थानां वपाजा ... ष घय इत्येवमादीनां सप्तभिराधूनोतीतिवत्तुर्दशभिर्वपती
ति। तत्रापि किमाद्योपादानं उत नियमस्य इति संशये क्रमानुग्रहाद्याद्योपादाने प्राप्ते वलोपस्य प्रकरणेन सर्वेषामंगत्वा
वगमात्संख्याश्रुतेः श्वा नियमेन न तत्संख्योपादानेप्यविरोधात् क्रमवाधेनादितो मध्यतो वा साप्तानां चतुर्दशानां वोपा
दानं। । स्तोत्रमविवृद्धौ वृप्तानामभ्यासेन संख्यापूरणमविकारात्संख्यायागुणशब्दत्वादन्यस्याश्रुतत्वात् ॥ ॥
प्रकृतौ प्राप्तसंख्यो तानां त्रिवृदादिः त्रिवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिषु किं प्राकृतानामेव साम्नामभ्यासेन स्तोम
विवृद्धिसंपादनं उत प्राकृतानां साम्नामागमेनेति संदेहे। अन्येषामश्रवणात्संख्यायाश्च प्राकृता[illegible]भ्यासेना
प पि संभवेदभ्यास एव न्याय्यः नेवं। संख्या हि पृथक्त्वाभावादशमं जसा सर्वसंख्या स्यात् तस्मादागमः। स च साम्नामेव नर्चां त्रीणि
हि वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप्। अत्र ह्येवावपंतीति वचनेनावपनीयानां गायत्र्यावापानां नियमादृयो प
पृथक्त्वनिवेशिनी स्तोत्रीयागता संपाद्या स्तोत्रीयापृथक्त्वसिध्यर्थं सामांतरागममाक्षिपति अभ्यासे हि पुरुषव्र २

यद्वा वाप्यासंभवादनेनैव वचनेनान्यामप्राप्तौ प्यागमः पवमानविषय एव कृत इति स्तोत्रां तेन चागत्याभ्यासेनैव संख्या
पूरणमित्युक्तं॥ ॥ बहिष्पवमाने ह्यागमः सामैकत्व॥ बहिष्पवमाने पि किं सामागम उताभ्यागम इति संशये पूर्वे त्वा
न्याय्येन सामागमे प्राप्ते ब्रूमः। एकं हि तत्र साम। न निवृत्याख्यं स्तोमे वगायतीति वचनात् सामागमो न संभवति न चाभ्या
अनादृत्ति: सेनापि संख्यापूरणं भवति। यैराग्य बहिष्पवमाने न स्तु वीतेत्यनभ्यासवचनेन पराकृतेनाभ्यासस्य अकृत्येव त्रिविधि द्व
त्वात्। तस्मात् ह्यागमः॥ ॥ अभ्यासेन संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्रकृतित्वात्॥ ॥ यत्र सामिधेनीविवृद्धि रेकविं
39 शतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्येत्यादौ। तत्र किं प्राकृतीभ्यः एकादशभ्योधिकानामागमः। उत प्रथमोत्तमयोरेवाभ्या से
न संख्यापूरणम्। उक्तं यावदुक्तं त्रिरभ्यासं प्रथमोत्तमयोः कृत्वा ऽवशिष्टानामागम इति संशये। संख्यासामंजस्यादेकादशा
भ्यः प्राकृतीभ्योतिरिक्तानां सर्वासामागमः। नैवं। प्रकृतौ हि पंचदशसु सामिधेनीषु विहितासु एकादशसु सामिधे राम
नीषु पठितासु वचनं त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति संख्यापूरणं भवति तावत्प्रथमोत्तमयोरभ्यसितव्यमित्ये
वं परं। पूरणसंख्या मिश्रापरत्वत्रिशब्दो द्वार्थत्वात्। त्रिशब्दस्य द्वपपरत्वे हि अर्धदशार्थतास्यात्॥ तस्मात् प्रथमोत्तमयोरभ्या ३९

सएवा

सेन संख्यापूरणमिति प्राप्ते ब्रूमः न स्यादेवं यदि पुनः संख्यामात्रित्वस्य यसंप्रतिपत्तिः स्यात् । न त्वेतदस्ति न ह्यवश्यं प्र
थमोत्तमयोरभ्यासेन संख्यायां पूर्णमात्मलाभमेवैकस्य त्रिरभ्यासो भवति । द्वित्रिरभ्यासेनापि तत्पूरणं संभवति ॥ तस्मा
त् त्रिरभ्यासः स्वार्थो विवक्षितो न यावत्पूरणमभ्यासः । तेन विकृतिष्वपि त्रिरभ्यास एव प्राप्नोति नायावत्पूरणमभ्यासः ।
तस्मात्प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानामधेयानां शतपीम्य आगमः । किं पुनरागम्यमानानां कर्मसंबंधे प्रमाणं । नताव
र्लिंगं तस्याग्न्यादिरूपमात्रविषयत्वेन कर्मसंबंधे प्रामाण्याभावात् सर्वत्र । न हि लिंगं यत्किंचित्प्रमाणकं वक्तुं संबंधं सा
मान्यमपेक्ष्य द्वारविशेषमात्रे प्रमाणमिति याज्यानुवाक्याकांडे व्याख्यातं । न चान्यदपि प्रमाणं पश्यामः । उच्यते संक्षे
पात्र संक्षेपानां कर्मांगत्वे प्रमाणं । तथा हि सामिधेनीपरिच्छेदद्वारया कृतोरूपकर्तव्यं । अग्निं समिंधन प्रकाशिका ऋ
चः सामिधेन्य उच्यंते । तेन न तस्मै ध्यायाः काश्चिद्दृष्टेष्वस्य मुपादानव्याः एवं सर्वत्रागमे द्रष्टव्यं ॥ ॥ षोडशिनो वैकृतत्वं तु
त्र कृतत्वविधानात् ॥ अतिज्योतिष्टोमे षोडशी सिद्धः षोडशिनाविशेषिकामइतिपुरुषार्थं तथा विहितोपि पुनः ऋत्वर्थ
तथा श्रूयते अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य याहोतिरात्रे ब्राह्मणस्य उक्थे रेह निहि राजन्यस्य गृह्णाते मध्यमेह

५

इति तन्नकत्वर्थे षोडशिनं प्रति संदेहः किं प्रकृतौ स्यात् उत विकृतिष्वेवोत्कृष्ट एव इति उत्तरे ह निहिं द्विरात्रस्य ग्रहस्य त

द्विरात्रस्य चतुर्थेऽहन्यहीनस्य ग्रहस्य तं इत्यादिवचनेन विकृतिसंबंधावगमात् अग्निष्टोमे राजन्यस्येत्यादिवचनान्तस्य चैव कृताग्नि
ष्टोमाभिप्रायत्वेनाप्यविरोधात् प्रकरणं बाधित्वा वाक्येनोत्कर्षं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रकृतिप्रकरणाम्नातेरग्निष्टोमादिशब्दोऽन्नेत्रैव
संनिकृष्टे किमित्य सन्निहितापि विकृतिरभिधीयते। तस्माद्वाक्येनैव प्रकृतौ स्यात्। तत्र राजन्यादिनिमित्तेन विहितः सविकृ
तिष्वपि नैमित्तिको विधीयते उत्तरेऽहनि द्विरात्रस्येति॥ ॥तस्याग्रयणाद्ग्रहणं॥ षोडशिन्येव संदेहः किमग्रयणादुद्ग्र
हाग्रहीतव्यः उताग्रयणादेवेति। तत्राग्रयणाद् गृह्णाति उक्थ्याद् गृह्णाति इति वचनद्वयाद्विकल्पे न समुच्चये नावा द्वाभ्यां गृ
ह्यते। एवमपर्यवसिते पूर्वपक्षे मध्ये चिंता॥ ॥तृतीयसवने स्यात्॥ किं षोडशी सवनत्रये ग्राह्य उत तृतीयसवन एवेति।
किं पुनः कारणं मंत्रादिचिंतायाः मूलीचिकरणं सिद्धान्ते कालोपलक्षणत्वमुक्थ्यस्य स्यात्। स्थिरं तेन तस्मिन् पूर्वपक्षे सव
रु नयोर्ग्रहणमास्ते किंतु मध्ये सवनयोरुक्थ्याभावात्॥ तस्मान्मध्ये चिंतितामिति केचित्। तदयुक्तं। एवमपि पूर्वपक्षे समाधाना राम
र्थे मध्ये चिंता स्यात् नमध्ये किंच प्रातःसवने ग्रहीतव्य इत्यादिवचनाद्यश्च सवनत्रये ग्रहणमात्रं संभवते। नयचयनेन संपनि
पाधिसंभवति। तस्मादृषिपूर्वयोः सवनयोरुक्थ्याभावादुत्तरकालता न संभवति तथापि वचनबलादूहीतव्याः॥ ८०

माध्यंदिनसवने ग्राह्यः तृतीयसवने ग्राह्य इत्य पक्षद्वयं कीर्तर

50

गतिः सूत्रकारस्यैवं तांतरमध्ये विप्रसंगात्स्थितांतरं कृतवानित्येव तु वक्तव्यं तत्र प्रातःसवने गृहीतव्य इत्यादिवचनेनादस्य सवनत्रय

कालवचनेन तु तार्तीयसवनग्रहणमिति प्राप्तं यमिति विध्यति विद्यते च पूर्वयोरपि सवनयोरुक्थ्यं तस्मा हि विश्वे येपि विद्या
नात्र त्रिष्वपि प्राप्तः । नैवं । प्रातःसवनाद्यनुक्रमणीं निर्दाहारे तृतीयसवनस्ता त्रयं सवनत्रयं ह्यनुक्रम्य यत्प्रातःसव
ने गृह्णीयात्तद्वन्नवै षोडशीत्यादिनासवनद्वयं निर्दिश्यात् तृतीयसवने ग्राह्य इति श्रूयते । तस्मात्सर्वमिदमेकं वाक्ये तृती
यसवने षोडशिविधानार्थमिति तत्रैवास्य ग्रहणं स्थिता हुतरं । उक्थ्यान्गृह्णाति षोडशिनमिति वचनाद् उक्थ्यादपि ग्रहीत
व्यमित्युक्तं । पदपि सायंतरवचने परां चमुक्थ्यात् षोडशिनं गृह्णातीति तत्राप्युक्थ्यादित्यपादानपंचमी ॥ न दिक्ठद्योग कृ
निमित्ता । परा कृशद्दस्य परायीस्यामिधेनीमिति वदनमपास वाचिलेन दिक्शब्दमावात् । तस्मादुक्थ्यं ग्रहणमिति
न प्राप्तेब्रूमः ॥ कृत्स्नस्याग्रयणादेवग्रहणं नित्यं कुतं । न मुक्तं वा चितुं तस्मान्न विकल्पसमुच्चयौ । यत्तु वचनादिति । तत्रापि
रांचमुक्थ्यादित्यत्र परा कृश्ययोन्पासवचनः सत्रनर्थकः स्यात् । अन्यासस्य प्राप्त्यभावात् । तस्माद्दिक्शब्दयोगे पंकालव
चनः ॥ तन्निमित्ताचैषपंचमी । उक्थ्याह ऊर्ध्वकाले षोडशिनं गृह्णातीति । ततः समानार्थत्वाद्योक्थ्याद्विगृह्णातीत्यत्रापि दिक्शब्द
निमित्तैव पंचमी । न ह्यवश्यं दिक्शब्दयोगापेक्षैव सा किंनापि । तेनैषान्याप्वाचक्यामित्यादिषु दर्शनात् । तेनेयं सह मुक्तेतृतीया
मा

षोडशी

उततदपि सस्तुतशस्त्र एव इति संशये उच्यते । अग्निष्टोमे संयोगे नास्य स्तोत्रादि किं भवेत् । षोडशिस्तोत्रसंस्थायां नोक्थ्याग्निष्टोमता भवेत् । अग्निष्टोमादिशब्दा हि स्तोत्रसंस्थानिमित्तकाः । षोडशिस्तोत्रसंस्थायां नाग्निष्टोमक्रतुर्भवेत् । तत्राग्निष्टोमेऽग्रा स्यइत्येतदेव विरुध्येत तस्मादस्तुतशस्त्रः स्यात् ३

स्वीयषोडशिस्तो त्रशस्त्ररहितः

41

वदर्थमात्रापेक्षा न ग्रहप्रयोगमपेक्षते । एवं चाग्रयणाग्रात्कृत्स्नस्य नित्यग्रहणं न बाधितं भवति तस्मादाग्रयणादेव ग्रहीतव्यः ॥ ॥ उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्थानित्यत्वं ॥ ॥ षोडशिन्येवं यदाप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादुक्थ्येष्वाग्रयणेत्यादिवचनादग्निष्टोमोक्थ्ययोर्गृह्यते तदा किमस्तुतशस्त्रः स्यात् ॥ सत्यं संस्थान्यत्वापत्तिर्वचनान्न दुष्यति । पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरं वा न्याय्यं विधीयते । उक्थ्यसंस्थो हि यः प्राप्तस्तथाग्निष्टोमसंस्थितिः ॥ राजन्यस्य तथा नासौ किंतु षोडशिसंस्थितिः । इत्येष वचनस्यार्थः तस्मात्सस्तुतशस्त्रकः ॥ तदङ्गत्वेन हि स्तोत्रं शस्त्रं चाप्यत्र चोदितं । एकविंशं स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत इति विहितं स्तुतशस्त्रमप्रतिविरोधे किमुक्थ्याग्निष्टोमसंस्थस्य न क्रियते । तस्मात्सस्तुतशस्त्रः ॥ ॥ अग्न्या वादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ अंगिरसां द्विरात्रे श्रूयते वैश्वानरं पूर्वेऽहन्साममभवति षोडश्यूत्तरेऽहनि ॥ किमिदमप्राप्तस्य षोडशिनो विध्यानार्थमुत प्राप्तस्य परिसंख्यार्थमिति संशये विधिः प्राप्त्यभावात् । न तावदग्नौ दर्केन प्राप्तिः सद्यानुमानिकः राम

तत्प्राप्तिः प्राकृतेषु प्रत्येन्द्रत्वाच्च नेन विधीयते उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यत इत्यनेन ॥ अपवादे कल्प्यिकी षोडशप्राप्तिः ॥

ठ पूर्वनावति रात्रे षोडशिनोऽथेकल्प्यिकत्वात् ॥ तत्र नियमार्थं विधानं । विहिते यतस्मिन्नानुमानिकोन प्रापयति । तस्मान्नता ४१

वद्योदकप्राप्तिमपेक्ष्य तत्परिसंख्या। नचानेनैवोत्तरेहन्नु द्विरात्रस्याग्रह्यत इति सामान्यवचनेन प्राप्तत्वात् षोडशफ
न्नरवचनं परिसंख्यार्थमिति वाच्यं।। सामान्येन हि सर्वे द्विरात्राणामिदं वचनं तत्प्राप्तेः प्रागेवाङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशफ
६ न्नरइति विशेषवचनेन विधीयते। तस्मात्प्राप्तविधिः षोडश्युत्तरइति। नेतदेवं। यद्यपीदं सामान्यवचनं तथापि प्रत्य
क्षोतेव वाक्येन द्विरात्रेषूत्तरेष्वामङ्क्तो विकल्पेन प्राप्तः षोडशी नियतः। षोडशफत्तरइत्यत्रा तु नास्ति प्रत्यक्षो द्विरात्रा
दिसंयोगः प्रकरणात्तु कल्प्यते तच्च दुर्बलं वाक्यात्। तस्मात्सामान्यवचनेनैव वैकल्पिको योदकप्राप्तिमपेक्ष्य नियम्य
मानः षोडसी षोडश्युत्तरइत्यनेन द्विरात्रान्तरेभ्यः परिसंख्यायते। तेनाङ्गिरसां द्विरात्र एव नियमः। द्विरात्रान्तरेषु तु जेघा
योदकं विकल्प एव स्यात्। तदिदं स्वल्पं तरकारव्याख्यानमधिकरणस्यानुपपन्नमिति मत्वानेन भाष्यकारेण व्याख्याना
न्तरमारब्धं। तत्रायः पूर्वस्मिन्व्याख्याने सिद्धान्तः स एव पूर्वपक्षः परिसंख्येति। सिद्धान्तस्तु परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वाद् हेत्वा
न अविधिशेषोयं न विधिः परिसंख्या वा। तस्मात्सर्वद्विरात्रेषूत्तरेष्वामङ्क्तो नियत एव षोडशी सामान्यवचनेन प्राप्तत्वा
द्वचनानन्तरेणापरिसंख्यानत्वात्।। ।। चतुर्थेहन्यहीनस्याग्रहनं इत्याभ्यासे नयुक्तो नत ओजन वत्स।। षोडशेच चतुर्थे

चतुर्थ

चतुर्थेहन्यहीनस्य गृह्यत इति श्रूयमाणस्तं दिदृक्षते। किमेकस्यैवाहीनस्य चतुर्थे गृह्णीयात्पुनस्तत्सुत्यानां चतुर्थे स्यासेन
यहीनव्यूढे कस्याहीनस्यैकस्मिन्नेव चतुर्थे सकृद्ग्रहणं। वीप्सा तु नानाहीनाभिप्रायेति॥ तत्र नानाहीनाभिप्रायत्वेन्याया
त्ये प्राप्तत्वेन वीप्साया नर्थक्यादहीनस्येति वैवं श्रवणादेकस्मिन्नहीनैव चतुर्थे स्यात्सकृदेवं। अहीनस्य चतुर्थ इत्युच्यते। ए
कस्य वाहीनस्यैकत्र चतुर्थमहः। यत्तु चतुर्थो वा चतुर्थं तदहीनस्यासंभवति। तत्र गृह्णत्वाहीनस्य चतुर्थे गृह्णीयात। तस्मात्स
कृद्ग्रहणं। एकवचनं तु सामान्याभिप्रायं। वीप्सा चान्यापप्राप्तानुवादः॥ ॥ जगत्सामत्रिसामामाधवाह्नं तु॥ साम तदाख्यं स्यात्॥
ज्योतिष्टोमे श्रूयते यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयात यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्यदि जगत्सामाग्रय
णाग्रानिति। किमाग्रयणाग्रता ज्योतिष्टोमे निविशते किं वोत्कृष्यतेति संशये। प्रकरणात्र ज्योतिष्टोमेन्यत्र वा कुत्रचिद्विद
त्विति तेनाप्युपरुद्धानेनाव्यपदेशात्। जगत्सामत्वं। त्वन्त्रं साम जगत्साम। न यत्र स जगत्सामानच ज्योतिष्टोमे तदस्ति। विद्यते
तु विषुवति। तस्माद्धि विषुवान् जगत्सामा तत्संयुक्ता याग्रयणाग्रता प्रकरणेनोत्कृष्टव्या॥ ॥ एवं वा। यदि जगत्सामाग्र रामसा
यणाग्रानित्यत्रैव जगत्सामशब्दे संदेहः। किमनेन ज्योतिष्टोम एव रथन्तरसामा बृहत्सामा वोच्यते। किं वा स एवोभय ४२
स्यात्तजगत्सामशब्देनापि ज्योतिष्टोम एव प्रकरणात्तद्यथा कथं विद्युपतेऽग्रात्रेयमः। न जगत्त्रामसामज्योतिष्टोमे

42

याघपिछंदेनाभियाज्ञ
गामाशब्देनतघुतामव
ष्टुपत्नःपसामोपल
भ्यतीवेनव्यापिसोनि
रूप्यतेयतोवेदिकोज
गच्छन्दोजगतीपर्यायः

सामान्यव्यवारथंतरसामैव। उत यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम विधुवति सोऽनेनाभिधीयत इति। प्रकरणात् ज्योतिष्टो
म एवान्यतरसामाभिधीयते। तत्पक्षे सति पूर्वाभ्यामयताभ्यामाग्रयणाग्रताया विकल्प एव स्यात्॥ तस्मादुभयसा
मा जगत्सामा। जगत्छन्दो हि कृ[illegible]त्स्नवचनः कात्स्न्र्ये च समुच्चये स्यात्। तस्मात्समुच्चितोभयसामा जगत्सामा। नैवमपि
युक्तं। एवं हि सति जगत्सामेत्यनर्थकं स्याद् द्वाग्रयणाग्रतयानग्रहीयादित्येतावतैवोभयसामपदे निवेशात्। किं च स्व
न्यतरसामत्वपक्षयोः पूर्वाभ्यामग्रताभ्यामवरुद्धत्वात्। न चोभयसाम ज्योतिष्टोमे क्वचिद्बृहद्रथंतरयोर्वचनेनै
व विकल्पविधानात्। तस्मादीशानमस्य जगतः स्वर्दृशमित्येवं [illegible] स्वर्दृशमिति जगत्छन्दस्युत्पन्नं रथंतर
मेव जगत्साम। अत्र सन्सामा जगत्सामेति प्राप्ते ब्रूमः। पदद्वारेणोक्तानुक्तवाचसामलक्षयितव्यं स्यात् तत्र लक्षि त
त्वेकारणाग्रत्वं विचारितं न हेतुत्वेन तु जगत्सामशब्दप्रवृत्तो वः इह तु स एव साक्षाद्विचारित इति भेदः॥ ॥ उभय
सामनि नैमित्तिकविकल्पेन समवायात्॥ यत्र बृहद्रथंतरपृष्ठयोः सामुच्चयः संसवगोसवादिषु तत्र यद्यकृतो रथं त
रनिमित्तं बृहन्निमित्तं च उपवती रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्॥ अग्रवती बृहत्पृष्ठस्येत्यादि। तदुभयोर्विकल्पे
स्यात्तस्माज्जगत्यामुत्पन्नसाम्नाविधुवानेवजगत्सामान्तर्द्धर्वाग्रयणाग्रतां। पूर्वव्याख्यायां नैमित्ति
कमाग्रयणा २

अत्रोद्देशः प्रथमस्य व्या हतत्वात् नकर्त्तव्यौ इतरथंतरनिमित्तैन्द्रवायवाग्रयं न कर्त्तव्यमिति संशयः। तत्रोभयसामस्वपि रथंतरस्य बृहतश्च सद्भावात् सन्नया

योगयोः क्रतुविशेषणत्वादुभयसामस्वपि प्राप्ते समुच्चयासंभवाद्धि शेषाग्रहणाद्विकल्प इत्यस्य पूर्वपक्षस्य व्याख्या द्रुपंतनन। निमि प्रथमभृत्स्तकेन

प्र त्तमेव स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। बृहद्रथंतरे हि क्रतोर्निरपेक्षमुभयसत्त्वमपरस्याभ्यवच्छेदेन वा क्रतुं विशिंषतो निमित्ततामुप

गते। अत्र तूभयोः सहैव क्रतुसंबंधात्सापेक्षयोर्नैमित्तत्वे नान्यतरेणापि क्रतुर्विशेष्यते। तस्मान्निमित्तविघातात्कर्त्तव्यं॥ ॥

43 ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनाद्दशितः प्रतिकर्षः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे उपांश्वन्तर्यामावग्रे चाधाराग्रहौ विधाय ऐन्द्रवायवमेवाग्रा अन्ते वैन्द्रभाग पाठ

रा दश्विनादीनां धाराग्रहाणामुक्तमेवाश्रूयते। वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्रयन्ति

ख्या अग्रे चाधारा ग्रहा गृह्यन्त इति। तत्र संशयः। किमैन्द्रवायवः सर्वादित उपांश्वन्तर्यामावपि पूर्वं ग्रहीतव्य उत पाठ त

प्राप्तस्थान इति। तदर्थमिदं विचार्यते। किमैन्द्रवायवप्रभृतीनां ग्रहाणामेतद्धि वायक सुतग्रहानुवादेनैन्द्रवायवा राम

ग्रता धर्मागत्वेन विधीयत इति तत्र ग्रहाणां वचनान्तरैरेव प्राप्तत्वात्तदग्रताविधिरयं। तत्रापि विशेषेणास्य सर्वग्रहा ४३

णामंगमुपांश्वन्तर्यामयोरपि संपादयितव्यं। इतरथा तयोर्वैगुण्यं स्यात्। अतः सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यादेवं प्राप्ते

उपाक्तहूती पयं क्लौ शो धा ५

ताविधिः स्यात्। ग्रहविधित्वयं कपंधारासंयोगात् ध्रुवाराग्रहाणामुत्रग्रहणातिनोपादानं। तेषां चपाठप्राप्तमैंद्रवा
यव्यग्रहणं॥ ७॥ कामसंयोगेनु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्॥ तत्रैं संक्षेपे तत्तोपक्रम्य प्राग्विलान व वने स्पः कामसं
युक्तो निबचना न्यासातानि। ऐंद्र+ वाय तर्वं अतो वन्नामग्णा नामैंद्रवायवादीनां ग्रहाणां संक्षेपे यमु, पक्रमः। तत्स्था ला
वैंद्र स्वस्थाने स्यैंवायव+ वापवा या ग्रह कामयेतय पापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति। तत्रवि सर्वादितः प्रतिकर्ष उत
हा तत्रापि स्वस्थान एव ग्रहणमिति। तत्रग्रहाणां नित्यत्वान्न कामे विधानं। अतोत्रैंद्रवायवाग्रतागुणः कामाय विधीयत इ
ति सर्वादितः प्रतिकर्षः। नैवं। गुणो हि विधीयमानः प्रकृतान्ग्रहानाश्रित्य विधीयते। आराग्रहाश्च प्रकृताः॥ तेषां स्व
रूपमैंद्रवायवाग्रतापि पाठादेव प्राप्ता सती कामे विधातव्या तद्धर्मस्कृत्य पर्विधानाय ग्रहणमेव कामे विहितं।
अतः कामेसंयोगेपि स्वस्थान एवैंद्रवायवः॥ १॥ परेनु वायशब्द प्रवेव स्थानेदारिषु॥ तत्रैव श्रूयते अन्नाद्याय गृह्णी
यात् प्रतिष्ठा कामः मंथ्य यानसि वरस्मि त्यादि। तत्र शस्य यः। किं अन्नाद्यादीनामपि कामसंयोगे स्वस्थानेग्रहणं उत प्र
तिकर्ष इति। तत्रपूर्ववदेव शुक्र प्रभृतीनां नित्यानां ग्रहाणां कामे विधानात्स्वास्थाने प्राप्तेउच्यते। न हि प्रकृता धारा

गु ४

ग्रहाः पात्रगताः शुक्राग्रायेन तदनुवादेन ग्रहाणां कामविधिः स्यादैंद्रवायववाग्राहिते। तत्र ग्रहाणां मेयहेतुत्वशुक्रा
ग्रतादिव[illegible]चहाकंमिच्यते। तस्माद्ग्रहणाग्भितः शुक्राग्रतादिगुणः कामापविधीयत इति प्रतिकर्षः॥१९॥ पुरस्तादै
न्द्रवायवस्य कृतदेशत्वात्॥ स्थिते प्रतिकर्षे चिंत्यते किं सर्वादितः प्रतिकर्षः उतैन्द्रवायवात्पूर्वमिति। विशेषाग्रहात्स पा
र्वग्रहाणां पुरस्तादुपक्रमः ग्र्य इति [illegible] प्राप्ते ब्रूमः। कामाय हि ग्रहो विधीयमानः प्रकृतानुग्रहान्नाश्रित्य विधीय
ते। प्रकृताश्च ये ऐन्द्रवायवाग्राग्रहास्तद्वत्यनेन नसा धारणोनोपक्रमे तोपक्रान्ताऐन्द्रवायवाद्या धारा ग्रहा वक्ष्यमाणाः।
तेन तानेवाश्रित्य शुक्राग्रताग्रुणः कामाय विधीयत इति न सर्वादितः प्रतिकर्षः। इदमेव वक्ष्यमाणानां सादनधारणो द
स्य पक्रमे प्रयोजनं। कथं नाम सर्व एव वक्ष्यमाणग्रहाः काम्यानां गुणानामाश्रयत्वं प्रतिपद्येरन्निति॥२०॥ सादनं धा
रणविशेषत्वात्॥ धाराग्रहाणां पूर्वं पूर्वं गृहीत्वा सादयित्वोत्तरोत्तरस्य ग्रहणं सर्वेषु चग्रहीतेष्वासादितेषु चयपश्चा राम
क्रमेण प्रदानमित्येतावान्नित्यः क्रमः। कामाय तु शुक्रादिग्रहणोपक्रमस्य माणेषु किं सादनं प्रतिकृष्यते नेति
किं संशये। वचनाभावान्न प्रतिकर्ष इति प्राप्त उच्यते। सादनस्यैतत्प्रयोजनं यदुत्तरग्रहणेन साहित्यसंपादनं नस्य ४४

ग्रहाणां ५

55

यणाय तादर्थ्यं नमुपपन्नं भवति। तदिदं साध्यकारीयमधिकरणव्याख्यानं लिंगोपवर्णनं चानुपपन्नं। न ह्यत्र चोदकेन च्य
र्निका प्राप्यते। अग्निष्टुत्वे हि ज्योतिर्गौरायुरिति नामधेयैरेकाह ज्योतिरादिधर्मप्राप्तिः। एकाहेषु च र थंतरसाम
ऐंद्रवायवाग्रत्वं बृहत्सामसु च शुक्राग्रतां ते नाभिप्रवे हि पि षडहे प्रथमतृतीयपंचमानां रथंतरसामत्वादैन्द्रवायवाग्र
ताद्वितीयचतुर्थषष्ठानां बृहत्सामत्वाच्छुक्राग्रता। ननु अग्नीकाप्राप्तिः। चोदकादपि वलीयो नामधेय मित्युक्तं। बहूनि
ष्टिस्त्रवविकाराणां एव गवामयने हानि। तेन न अग्नीकास्यादस्याग्रता। ननु अग्नीकाप्राप्तिस्तथापि नवधा विभागो न युक्तः।
न हि द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीययोरंतरालं नवभिरन्नीकैः पूरितं किंतु दशभिः दशमे चैंद्रवायवाग्रता ऐंद्रवायवा
पनीयोद ग्रो प्रायणीयोदशमं चेति वचनात्। अथ गवामयनेपि पूर्वस्मिन्नपक्षे सिद्धा विभज्यमाने दशमो भाग ऐंद्रवायवा
ग्रः स्यात् उत्तर स्मिंश्च पक्षे सिद्धातिलोमेनानुष्ठीयमाने प्रथमो भाग ऐंद्रवायवः स्यात्। तदंतर्गतं च त्रय स्त्रिंशमहरिति न
चोपपद्यते ऐंद्रवायवाग्रताप्राप्तेरायपणा यतानुपपत्तिः। सिद्धांतेपि स्यात्। अपि च पूर्वपक्षे हर्ई र्मचा तु अग्नीकायामावामय
निके च पृष्ठ षडहे नामधेयेन द्वादशाहिकः पृष्ठ्यषडह धर्मप्राप्तेस्तत्र त्रयस्त्रिंशस्या क्काग्राग्रयणाग्रत्वादिहापि पत्र

कश्चिदवस्थितस्यापि त्रयस्त्रिंशस्याग्रयणाग्रता भवतीति विपरीतं लिंगं। अन्यानि च हविर्ग्रहणानि तत्र तत्र एव दर्शितानीति
नेह प्रपंच्यंते। तस्माद्यथावार्त्तिकमधिकरणं वर्ण्यते। सत्यं न चोदके न अन्यनिका प्राप्यते। प्रत्यक्षेणानुवचनेन अन्यनीकाविधी
यते। ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्र
मथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति। तत्र संशयः किमेते दंडकलितवदावर्त्तनीया उत नवधा विभज्य नवस्वपि भागेषु नवानां व
मनीकानां निवेश इति। तत्र प्रथममहरिति वचनानुत्तरेषु पर्यायेषु ग्रहणस्यानुषंगात्प्रथमादह्न आरभ्यानां त्र्यहं ऐन्द्रवायवशु
क्राग्रयणानां प्रतिषंगेणाग्रत्वमनेन वचनेन विधीयते। ऐन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रताग्रयणाग्रतेति त्रिष्वहस्सु। तथा
परेष्वपि त्रिषु॥ एवमावृत्त्या कुर्यादिति वचनार्थं मन्यते पूर्वपक्षवादी॥ सिद्धांतस्तु उदितस्य मानस्य भागस्यांत्यलोपो वा प्राथम्ये
रु न विशेषणात्संभवात्प्रथममहरिति चोदेश्यं। तथाहि देशोऽहर्मात्रो दैशाद्येति निर्देशानुपपत्तिः। तस्मात्प्रथममैन्द्रवाय राम
वाग्रमथ शुक्राग्रमित्येतावद्विवक्षितमहर्ग्रहणं त्वहः संघाते। तस्मात्प्रथमादीनां भागानां धर्मः। नवानां याग्रतानां विभा
नात्र नवधा विभागः। गवामयनेयं धर्मो विधीयमानो अवांतरप्रकरणेन दशमेऽस्मिन्नयं कस्मिन्निविशंते। अतश्च पूर्वपक्षेन ६७

वद्यावि मध्यनवाप्यनीकानि निवेशनीयानि। तत्र यांत्ये भागे ऽग्रायणात्ययता भवति। उत्तरस्मिंश्च पक्ष्मपि पूर्वस्मि
न्पक्षसि विहितं तत्प्रातिलोम्येनानुष्ठेयं। तत्र प्रथमे भागे ऽग्रायणात्ययता भवति। तदेतन्नगतं यथार्द्धिकत्रयाः स्त्रिंशाम
हरिति तत्राग्रयणात्ययत्वदर्शनमुपपद्यते दंडकलितवदावृत्तौ ग्राचेदं ग्रहानिवर्ज्जयित्वाप्यनीका आरभ्यातयोरैंद्रवा
यववायतापा आहत्यविधानात्। आदितोह्यारभ्यमाणा स्याहितौ पेह नि आहत्यवादितेनैंद्रवायवाग्रत्वे न विरुध्येत।
तस्माद्द्वि ग्रहनीवर्ज्जयित्वामित्रवादिकान्प्रथमादह्नो द्वितीयेऽह्नि आरभ्य व प्रवर्त्तते। तत्र स्वपूर्वस्मिन्पक्षस्य तिमेपर्याये
सप्तानामंक्तां परिशेषात्समाप्तेरप्यनीकायि विषुवत्तमुत्तरास्मिंश्च पक्षस्येकमहर्व्याप्य समाप्यते। तत्र त्पश्चा सोपूर्वे पक्षसि स्मिन्नु
~~स्मिन्पर्याये शप्तानामक्ता परिशेषात्समाप्तेरप्यत्रै~~ साकल्येनासंभवंतीसामर्थ्यात्पक्षेन लिंगेनावान्तरप्रकरणं वाधि
त्वा महाप्रकरणेन गवामयनस्य विधीयमाना न पूर्वस्य पक्षसो विहितेति शक्यं वक्तुं पश्चापूर्वस्य पक्षसो विहितं तस्योत
रस्मिन्प्रातिलोम्यमिति तत्त्वनीकायाः प्रातिलोम्य मित्यानुलोम्येनैवासां नाप्रवर्त्तत इति तया त्रिंशोऽहन्यैंद्रवायवाग्र
ग्रहे गाहा ग्रयणात्ययता नुपपत्तिग्रसंज्ञाने त्वविरोधादादित आरभ्य प्रवर्त्तने। उत्तरे च पक्षसि प्रातिलोम्यं लभ्यत इत्यपर

48

पत्नीलिंगं ॥२५॥ छंदोव्यतिक्रमात् व्यूढे मह्नि पवमानपरिधिकपालमंत्राणां यथापत्रिवचनमूहवत्स्यात् ॥ ॥ व्यूढाख्ये
द्वादशाहे छंदोव्यतिक्रमश्रा स्नात छंदांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् गायत्रीत्रिष्टुभं त्रिष्टुप् गत्या जगती गायत्र्या श्री
पवमानानां ३ इति । तत्र संशयः । किं महनां पधीनां कपालानां च मंत्रा यथा देवं गायत्र्यादिशब्दै रभिलपितानां मंत्राणां मर्थानां यच्छंदो
व्यतिक्रमयितव्यानि उत मंत्रगतानामेव छंदसां व्यतिक्रम इति । विशेषाभावात् सर्वेषु पर्येषु मंत्रेषु च छंदोव्यतिक्रम
हेतुगायत्रशब्द इति हि ॥ प्रातःसवनीयो मह्नि त्रिष्टुप्संहितस्य माध्यंदिनीयस्य स्थाने माध्यंदिने सवने कर्तव्यः । मा
ध्यंदिनीयश्च जागतसंहितस्य तार्तीयसवनिकस्य स्थाने तार्तीयसवनो तार्तीयसवनिकश्च प्रातःसवने । तथा च हिष्य
माध्यंदिन वमानो माध्यंदिने पवमानस्तार्तीयसवने ॥ आर्भवः पवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः परिधिः स्थविष्ठो दक्षिणस्य स्था
ने । दक्षिणो स्थवीयान् तु तेनस्या उत्तरस्या तिष्ठो मध्यमस्य स्थाने परिधातव्यः । तथा ष्टाकपालो माध्यंदिने ॥ एकादश
कपालस्तार्तीयसवने । द्वादशकपालश्च प्रातःसवने कर्तव्यः । तथा मंत्रगतो गायत्र्यादिशब्दः श्येनोऽसि गायत्र छं राम
दा इत्यादयो त्रिष्टुबादिशब्दानां सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप् छंदा इत्यादीनां स्थाने सुपर्णोऽसि गायत्रछंदा इत्येव मूहितव्या ॥ ४८

इति प्राप्ते ब्रूमः ॥ मंत्रगतानामेव व्यतिक्रमो नार्थानां । न हि तेषां गायत्र्यादिशब्दवत्त्वमस्ति । स्तुतिमात्रं तु तेषु गायत्र्यादिनि-
निर्देशः । शक्यते ह्येकस्मिन्मंत्रे प्रकाशितं छंदो मंत्रांतरेण गायत्र्यादिशब्दप्रत्ययेन प्रकाशयितुं । तस्मान्मंत्रगतानामेव छंदसां
व्यतिक्रमः ॥ २६ ॥ इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां दशमस्याध्यायस्य पंचमः पादः ॥ एकर्चस्तो
निषद्ये स्फ्यः स्वाध्यायवत् ॥ संति ज्योतिष्टोमे रथंतरादीनि स्तोत्रे ॥ त्रीण्यानि सामानि । तानि किमेकैकस्यामृचि गेया[illegible] तत्र च स्तु
इति संशये । स्वाध्यायवेलायामेकस्यामृचि गीतत्वात्तद्वैलक्षण्याय प्रयोगेऽप्येकस्यामेवेष्टुः ॥ एकं साम तृचे क्रियत इति व-
त्रैमीनानिर्देशसत्त्वं पंनविधिक्रममित्येतद्वा न पूर्वः पक्षः । अकामो वा चैत्याद्यर्थवादविभावितविधिशक्तेरेकं साम तृ-
चे क्रियत इति वचनात्तृचे गातव्यानीति सिद्धांतः ॥ १ ॥ स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ रथंतरे प्रस्तूयमाने सं-
मीलयेदिति विधाय श्रूयते । स्वर्दृशं प्रति वीक्षेतेति । तत्र संदेहः । स्वर्दृष्टेर्दस्य वीक्षणस्य च कालार्थः संयोगः उताग्रांगि-
संबंध इति । तत्र कालार्थत्वे स्वर्दृशावस्थले क्षणाप्रसंगादंगांगसंबंध एव न्याय्यः । स्वर्दृशं च दृष्ट्वा वा वीक्षणांगं । स्वर्दृशं च
र्दं समुच्चारयन्वीक्षते । नान्यथेति वीक्षणं वा स्वर्दृशं च दृष्ट्वा स्यांगं वीक्षमाणः स्वर्दृशं समुच्चारयेन्नान्यथेति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्ति रथंतरसाम्नोपोनौ अभित्वा शूरे स्येतस्यां ऋचि स्वर्दृशः
दृशा[illegible] स्वर्दृशमिति ३

49

नो

अनयोश्चिकीर्तसंबंधात्तद्वाक्यमिदं प्रसंगतः। ननु त्वत्रौगोगिसंबंधस्य तस्मात्कालार्थे तावत्। अनित्यत्वे कदेशो हि स्वर्दृष्टस्य
दृष्टस्तुल्यपर्यवानुवृत्तिकृत्त्वं प्रयोजनमपेक्षते। स्वर्दृष्टवदः कर्तव्यवनत्यांहि तीयां तत्त्वा दौर्गं तु महत्त्वेनेन संबध्य मानत्तु तिमि
वालमामिनिवर्तयितुं न चीकृत्तं प्रकाशयितुं। तथा विकृतममपि रागद्वाप्तं दृष्टेनैव प्रयोजनेनानिरावान्दो नस्वर्दृष्टव्यांग
तया विधातव्यं। संमीलनविधिनावावछिद्यतिपादनेनैकार्थ्यसंभवान्नवावधानारत्वेमव कल्प्यते। प्रतिसद्व स्व स्वर्दृष्टवद्
स्यष्टत्येव लक्षणा ता मा च वे। अतः कालकृतोवन्याध्या तेनाय मर्थांतरे प्रत्ययमानेसंमीलयेदा स्वर्दृष्टवोद्धारणात्। त १५५
स्मिन्सकृत्काले विकृतेनेति। २। पृष्ठ्यस्य पुगपहिद्वेरेकाहवतद्विसामत्वं॥ द्वादशाहे पृष्ठ्यः षडहउत्पन्नः। तत्राद्यमामपञ्च
कं मेनैतरपत्तर वृहद्वे रूपवैवराजक्लाध्कररेवतानिपृष्ठसामानिगवायमय नोद्गिशुक्कूपट तेपृष्ठ्यः षडहोवृहद्‌इयंत
रसामाकार्यमिति। तेन वैरूपादिकं निवर्तते। वृहद्‌इयंतराभ्यामेव पृष्ठकृतिर्निर्वर्तयितव्या। तत्र संशयः॥ किमेके कस्मि राम
न्नहनि द्वे द्वे स्यातां उत तद्धयितवृहन्नवाविइयंतरमिति। तदर्थमिदं विचार्यते। किं वृहद्‌इयंतरसामेतिद्वन्द्वगर्भो बहु ४९
व्रीहिः वृहद्वरथंतरं च यस्य वृहद्‌रथंतरेद्वितिप्रथमं द्वंद्वं कृत्वा पश्चाद्‌वृहद्‌रथंतरे सामनी अस्येत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। उता

क्लृप्तेव द्वंद्वमनेकपदं बहुव्रीहिः। बृहद्रथंतरयोः सामास्येति तत्र द्वंद्वतत्पुरुषयोरन्यतरस्य द्वं नित्यसमासवचनमिति कात्या
यनवचनादेवं विषये द्वंद्वस्य नित्यत्वात्कल्पेव द्वंद्वं बहुव्रीहिः। तेनेतरेतरयुक्तयोः साम्नोः खड्गहस्तवद्वा षष्ठ्येकं प्रयोक्तव्यं
तत्रेतरेतरसहितमेव कार्यमित्येवमवगमादेकैकमेवाहो बृहद्रथंतरसामकं कर्यमिति प्राप्ते ब्रूमः क्वचित्किंचित्स्या
ऽप एकैकमेकैकस्येतरेतरानिरपेक्षस्य प्रापकं श्वोदकोनुगृहीतो भवति। न च वचनविरोधः। यद्यपि तावद्द्वंद्वगर्भो बहुव्री
हिः स्यात्तथापि षष्ठ्यपेक्षत्वेनेतरेतरयोगो द्वंद्वेनावगम्यते न षष्ठ्यहावपवापेक्ष्यः। षष्ठ्यपेक्षश्चेतरेतरयोगः क्वचित्क
दि स्यचित्त्रिवेणीपि नैनुवृत्तौ। तत्र यदि विभागेन निवेशी प्रमाणं न स्यात्तत्सर्वत्रेतरेतरयोगः स्यात्। अविशेषात्।। अस्ति
तु प्रमाणं चोदकः। तस्मादेकस्मिन्नहन्येकमितरस्मिन्नितरत्प्रयोक्तव्यं। न चावश्यं द्वंद्वगर्भो यं बहुव्रीहिः। विभाषावच
नेन द्वंद्वस्यानित्यत्वात्। कात्यायनीयं तु वचनं शब्दानुशासनपरत्वाद्यत्र सतोर्द्वंद्वतत्पुरुषयोरन्यतरद्वक्तव्यं प्रशंतो श्चा
न्यद्भवति तत्र समासश्रुतत्पुरुषनियमार्थं न यथा। वाक्यस्य वाप्रियं पंचगवधन इत्यत्र द्वंद्वतत्पुरुषयोरकरणे वाक्यं पंच कु २ १९२
गोधन इतिवद्वाक्यापि समासोनं प्रयोगः प्रसज्येत।। तस्माद्वक्तव्यं नित्यसमासवचनस्य वचनं। बृहद्रथंतरसामेत्या

50

दिग्रुत्वद्वे ऽपि स्वैरूपस्यामेदान्न्यायतो ऽर्थो निर्णेतव्य इति प्रत्येकं प्रायणीयोदकानुग्रहाया नैकपदवहुव्रीह्यो ऽश्रयणीत। त
स्मात्कृ विकिं विष्प्रयोक्तव्यं। न प्रत्यहं द्वे द्वे स्यातां।।३।। समासस्त्वेकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात।। द्वादशाहेष्वयने। एका
दशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालमेरन्निति। तत्र किं सर्वे प्रायणीये सर्वे चोदयनीय आलब्धव्या उत विभज्य
के चित्प्रायणीये के चिदोदनीय इति संशये। प्रायणीयोदयनीययोः प्रधानत्वेनोद्देश्यत्वात द्वंद्वावगतसाहित्यस्याविव
क्षितत्वात प्रतिप्रर्धनमेकादशिन्यालब्धव्या इति प्राप्ते ब्रूमः।। द्वादशाह प्रकरणे प्रागेव वचनान्तरेणैकादशिनी विहि
ता प्रकरणाद्द्वादशाहाङ्गत्वेनावगता सानुवादत्वात्सती कृप्त देशमालब्धव्येत्यपेक्षायां देशविधिः। तत्राप्यं प्रायणीयोदयनी
योभयेते। न प्रधानतया। द्वादशाहस्य प्रधानस्यावगमात उद्देश्यत्वांगं। न च प्रसंगमावर्त्तते प्रधानं। तस्माद्विभज्यालंभः।। एकादशास्त्व नेपरिशेषार्त
४।। सर्ववृद्धे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पवस्य कृतदेशत्वात।। विश्वजित सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते तत्र षाडहिकानां र राम
थंतरादिपृष्ठानां विधिर्विनिश्चितं संप्रमेन त्वसंसयः। किं षष्ठामपि साम्नां पृष्ठत्वमिति साधनत्वं। तन्त्र पृष्ठदेशे माध्यं
दिनपवमाने मैत्रावरुणसाम्नो मध्ये निवेशउत्तैवेन्द्र पस्येवतत्साधनत्वेन तत्र निवेशो ऽन्येषां स्तोत्रान्तर माधनत्वेन त ५०

एवं च पंच प्रायणी ये पंचोदयनीये अवशिष्टस्त्विति मः सत्यासन्न
त्वात उदयनीये कर्त्तव्यः

सर्वे मासाः पृष्ठ स्तुति साधनत्वात सामेन

त्र देशे प्रयोग इति । तत्र षडहे तेषां पृष्ठसाधनत्वेनाहापि पृष्ठशब्देन तत्साधनत्वावगमात् पृष्ठदेश एव प्रयोगः स
र्वेषामिति प्राप्ते ब्रूमः । न रथंतरं बहिःपवमाने कुर्यादामेवे बृहन्मध्यतरे इतराणि वैरूपं होतुःपृष्ठ इत्यादिवचनाद्वैरूपस्ये
व पृष्ठसाधनत्वम् । इतराणि स्तोत्रांतरसाधनानि । नयपृष्ठस्तोत्रे प्रयुक्तानामेव पुनर्वचनात् स्तोत्रांतरेऽपि प्रयोगोऽस्त्विति वा
च्यं वैरूपस्य पृष्ठे विधेरानर्थक्यप्रसंगात् । किंच । सर्वपृष्ठशब्देन तद्गुणत्वं कृतं याः पृष्ठसाधनभूता निरपेक्षंतनादीनि
सामानि षडहिका विधीयंते ॥ क्रतौ वैहुत्याभावेन सर्वशब्दविषयत्वसंभवात् तेषां यस्मान्नामिहाति द्विषाणां कार्या
कांक्षितानां वाक्यनिकेरेव कार्यैरुपपन्नो कानाम सर्वेषां पृष्ठसाधनत्वं कल्प्येत तस्मादिवमस्यैव निवेशः ॥५॥ वैरू
पसामा क्रतुसंयोगाद्विवृहद्देवसामास्यात् ॥ उक्तो वैरूपसामा एकविंशः सोऽत्रशी वैराजसामेत्यत्रार्थाद्वैराजयोः ६ वैरूप
सान्नोः सर्वेषु सामकार्येषु निवेशः । तत्र पृष्ठस्तोत्र नावेति संशये । विशेषाग्रहणात् सर्वेष्विति प्राप्ते । प्रकृतावेवं वि
धस्य निर्देशस्य रथंतरसामत्वमहासामत्वाभावे इति पृष्ठविषये हस्तत्वादिहापि तेन प्रकृतिलिंगेन पृष्ठस्तोत्रे च एवं वारो
हाणां हारेण यस्मान्नोः क्रतुसंबंधो न पद्यते पृष्ठसाधनस्यैव रथंतरादेर्विकार्यनो वैरूपादिः ॥६॥ त्रिवृदिति संख्याया वात्सं

र्थे संख्याविकारः स्यात्॥ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इति श्रूयते। त्रिवृच्छब्दोऽयं त्रैगुण्यवचनो लोके त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ वेदे च न
शनाग्निवृद्भवतीति प्रयोगदर्शनात्। स्तोत्रीयानवकवचनोऽपि वेदेऽवगतः॥ त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीया
णां नवानामनुक्रमणात्॥ तदेवमुभयार्थत्वे सति यत्र त्रिवृदग्निष्टुदित्यादौ वाक्यशेषात् पदार्थविशेषो नावगम्यते तत्र वि
चार्यते। किं त्रैगुण्यवचनः सन् सर्वेषां क्रतुसाधनानां संख्याविकारः। उत स्तोत्रीयानवकवचनः सन् स्तोमस्यैव विकार इ
ति। तत्र शास्त्रस्य महाविषयत्वाल्लिप्सायां सर्वद्रव्याणां त्रैगुण्यविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रैगुण्यपक्षे सोऽनुवक्तव्य एव प्रसि
द्ध्यभावात्। नवत्वं च स्तोत्रीयानवकं। सा च बलीयसी तस्मात् स्तोत्रीयासंख्याविकारो हि त्रिवृत्त्वं। उभयसाम्नि विश्वजिदहर्भागः
स्यात्॥ यत्र संस्थवादावुभे बृहद्रथंतरे भवत इति श्रुतं तत्र किमुभयोः पृष्ठसाधनत्वं उतैकेन पृष्ठमितरेण स्तोत्रांतरं
साधयितव्यमिति संशये। चोदकेन वैकल्पिकपृष्ठप्राप्तेस्तदनुग्रहायैकमेव पृष्ठसाधनमितरत्तु साम विश्वजिद्वत्
स्तोत्रांतरेऽपि स्यात्। नैवं। विश्वजिति वाचनिकः कार्यान्तरे निवेशो न त्विह तादृक्। पृष्ठसाधनमितरत्तु साम विश्वजितो
ह्यत स्तोत्रांतरेऽपि स्यात्। उभयवचनमस्ति। येन कार्यान्तरे निवेशः स्यात्। तेन विकल्पेन प्राप्तयोः पृष्ठयोः समुच्चयमात्रं वचनेन ५१

इक्षुः षडहादि विधे त्रयस्त्रिंशांते विधेः त्र्ये यस्त्रिंशांतमध्य

हनि संस्थिते मध्यशनमुतषडहांत इति तत्र त्रयस्त्रिंशेऽहनि प्रस्तुतावनुष्ठितत्वात्तदंगं मध्यशनं मन्वानः पूर्वानुष्ठिते त्रयस्त्रिं

क्रियते। यो दक्षवाधस्तु स्तोत्राणां स रसाधन त्वेपि तुल्यः तस्मात्पृष्ठ एव निवेशः॥७॥ पृष्ठ्योरस्तोमोऽन्नमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिं

२१। शेऽहनि स्यात्तद्दातियात्प्रकृतिवत् [illegible] द्वादशाहे त्रिवृत्त्वं चतुर्दशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इति षडहो विधीयते अ यस्त्रिं

त्रयस्त्रिंशेऽहनि विहिते मध्ये किं हते यते। संस्थिते पृष्ठ्यषडहे मध्यमाशये तद्धृतं वेति। गवामयनादिषु पृष्ठ्यषडहस्य प्रातिलोम्यं विहितं। पृष्ठ्यः षडहस्त्र्यः पास्त्रिं

शरं मत्तो त्रिवृदुत्तमः कार्य इति। तत्र किं त्रयस्त्रिंशोत्तरं तत एव मध्यशनं मन्यते। सिद्धान्तस्तु। द्वादशाहांगतो ह्यस्य गम्य

ते प्रकृतिपावशात्॥ वा काम्या षडहांगत्वं त्रयस्त्रिंशागतातिक्रमात्॥ अनुष्ठानसंनिधिलक्षणेन हि क्रमेण त्रयस्त्रिंशांग

तामध्यशनस्य स्यात् प्रकरणात्तु द्वादशाहांगत्वं। षडहांगत्वं समभिव्याहारात्॥ तत्र सत्यपि संस्थाशब्दे वे मध्य वत्यो

र्गमास्यां षडहस्य वा वांगं। षडहावसानेनैव विधीयते न त्रयस्त्रिंशावमानीत स्मात्षडहांते स्यात्। अभ्यासे सेव तदभ्यासः क

र्मणः पुनः प्रयोगा३। पत्र षडहस्य चांगं। षडहावसानेन विधीयते न त्रयस्तु पुनः प्रयोगः तत्र किं मध्यशनस्य पुनः प्रयो

गः उत सर्वाभ्यासान्ते सकृदिति संशये षडहांगत्वात् तदावृत्तावावृत्तिः। षडहसंस्थापाश्च पुनः पुनर्भावान्निमित्तमध्यस

नमावर्त्तनीयं। नैवं। संस्थानामतद्विषयव्यापारोपरमः। पुनःप्रवर्त्तमानस्य चनोपरमो [illegible]। तस्मात्सत्यप्यंगत्वे निमित्ताभा पर

52

वान्वावृत्तिः। स्खलनं निराकरोति तु भाष्येति शब्दोऽन्तःमिति नानीवादृन्नेष्वं॥११॥ आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात्। प
त्रगव्। मध्यनादावभिहवादिभिर्व्यवेतस्य षड्हस्याभ्यासः तत्रापि किंशब्दो ते मध्वसृनं उत प्रत्यभ्यासमिति॥ पूर्वेण न्याये
न समूत इति प्राप्त उच्यते। अत्र षड्हादुपरम्येवाभिप्लवादिषु व्याप्रियते। न त्वपुवैवदनुपरमः। तस्मान्निमित मूनसंस्था
वृत्तेर्नैमित्तिकस्य मध्वशनस्यावृत्तिः॥११॥ मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात्॥ सत्रमहीनश्च द्वादशाहः। तत्र सत्रे मुख्यसं
नं कर्तव्यं सत्रे मध्वसनप्रतिषेधो नेति संदेहे यजमानानामेव सत्रे दीक्षितानां मृत्विक्त्वात् दीक्षितस्य च ब्रह्मचर्ये विधा
नात् ब्रह्मचारिणश्च मधुप्रतिषेधान्न कर्तव्यं सत्रे मध्वशनं। न चैवैगुण्यं। खण्डताशनेन साद्गुण्यसंभवात्॥ मध्वसनवा
हीनविषयं भविष्यतीति प्राप्ते भिधीयते॥ यत्तावच्छ्रुतिपदोक्तो मध्वशनप्रतिषेधो ब्रह्मचारिणः स तु पुनः पाप्योन क
वर्षं बाधितुमर्हति। विषयभेदात्। यत्तु ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य कल्पवर्ष्यं च न ब्रह्मचर्यविधानादिहाप्यतिदेशेन कर्षवर्ष्य राम
तया ब्रह्मचर्ये प्राप्ते ब्रह्मचारिधर्मगतो मध्वशनप्रतिषेधः कर्षवर्ष्यतया प्राप्तः स प्रत्यक्षविहितं मध्वशनेनाहीनविषयत्वे ५२
न शंकोचयितुमर्हति॥ वरमतिदेशमस्यैवानुमानिकस्यांगान्तरेषु संकोचः। तस्मात्सत्रे मध्वशनं स्यात्॥१२॥ मानस

द्वादशाहस्य ह्नतरसा। न छंदांसि तां निमान सत्नग्रहणा
त्यायवंली। त्र स्तुसाधते न। ३

महरंतरंस्याद्द्वादशव्यपदेशात्। द्वादशाहे दशमस्यां अह्नि घिकारे मानसो ग्रहः श्रूयते। अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समु
द्रस्यपात्र प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मानसंग्रहं प्राजापत्यं गृह्णातीति। तत्र संशयः। किं महरंतरचोदनैयं यागांतरचोदनेत्यर्थः॥
उत दशमस्याह्नोंगभूतं ग्रहाभ्यासांतरं वा घतइति। तत्र वाग्वै द्वादशाहो मनो मानस मित्यादिभिर्व्यपदेशादिभिर्हेतु
भिर्यागांतरमेकापामुच्यते। व्यपदेशभेदादेरवयवावयविभेदादप्युपपत्तेर्ग्रहणचोदनानां चाचोदकात्तथा संस्काराद्दृत्य
नेनसंस्कारमात्रपर्यवसायित्वे नयागांतरकल्पकत्वाभावाद् दशमेह्नि मानसाय प्रसर्पंतीत्यादि दर्शनेश्च दशमस्या
ह्नो ग्रहाभ्यासांतरं नाहरंतरं॥१३॥ सत्रमेकः प्रकृतिवत्॥ सत्राणि किं कामिगीएवैकेकशः कुर्युः उत बहवः संहत्येति॥
चोदकानुग्रहाद्बहुवचनस्य चैकैकत्वेपि लोकेवहवः कामिनः सत्रं कुर्वंतीत्यनेनान्निघापेणानुवादत्वोपपत्तेश्चैके
कशः कुर्युः नेवं श्राव्यानगतं। हिकर्तृसंख्या प्रकृतिवदि [illegible] हापि प्रयोगागतपाविवक्षिता न हि तस्याः किंचि
दविवक्षाकारणमस्ति। सा च चोदकप्राप्तमेकत्वं बाधते। तस्माद्बहवः प्रयुञ्जीरन्॥१४॥ अन्येस्युर्ऋत्विजः प्रकृतिव
त्॥ सत्रेष्वेव किमन्ये ऋत्विजः कर्तव्या उत यजमाना एवेति संदेहे चोदकानुग्रहादन्ये। ये यजमानास्त एव ऋत्विज इति वच

नंपक्षे शेषवद्धि यजमानोद्देशेन तत्संस्कारार्थतया । लिङ्ग्याविधि नत्वार्त्विज्येयजमानविधिः । तेनार्त्विज्यमन्यैः कार्यं
यद्वाध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यनेन न ऋत्विजां संस्कारार्थं न दीक्षा विधीयत इति तद्योगादृत्विगेव यजमानशब्दगोचर
इत्यनुवादः । नैवं । अप्राकृतं कार्यं च प्रसंगात् । वचनानर्थक्यं च ॥ न चार्त्विज्यस्य यजमानसंस्कारत्वं ॥ अप्राकृतकार्यं च प्र
संगादेव । तस्मात्प्राकृतकार्यस्येवार्त्विज्यस्य यजमानैः कर्तारो विधीयंते ॥ अनो न्येषां चोदकप्राप्तानां बाधः ॥ १५ ॥ द्वादशा
हस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ॥ यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थि
तपरिमाणत्वात् ॥ सत्रप्रसंगात् द्वादशाहगतस्य सत्रस्वरूपस्य लक्षणं तत्प्रसंगाच्च तज्जातीयस्याहीनत्वस्य लक्षणं तस्
त्रेद्वये नोच्यते । तत्र त्रयोदशरात्रादिष्वासनोपायिचोदने बहुवेदे चैतत्प्रयोगेषु च सत्रशब्दप्रयोगात् द्वादशाहेपि प्रयुज्य
मानस्य लक्षणं सत्त्रं च सत्रशब्दस्य तत्राभिमतता । द्विरात्रादिषु यजतिचोदने बहुगणेष्वहीनशब्ददर्शनात् द्वादशाहेपि तद्
देवतस्य निमित्तं ॥ १६ ॥ अहीनो दक्षिणाशास्त्रगुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदः स्यात् ॥ पौण्डरीको नामाहीन एकादशरात्रः । तत्र
श्रूयते अश्वपुत्र दक्षिणा अश्वशतमेकादशमिति । तत्र संशयः किमयुतमश्वं सहस्रं च प्रत्यहं दातव्यं उतैकस्मै वा पुन

क्षे १

राम ६१३
५१
५२

पौंडरीके एकादशरात्रे पास्वाराऽस्य कामो यजेत

मस्त्वहस्रं यदातव्यमिति। तथा। दक्षिणाह्यहरं गत्वा प्रत्यहं मेदमर्हति। एकप्रयोगप्राप्तानां तु तंत्रेणैका प्रदीयते
।।सत्यप्रत्येकमङ्गामंगं दक्षिणा तथापि कत्रनंतिहारत्वात्तत्वेणोपवधिकीर्षितार्थमुपादानादेकप्रयोगयोदि
ताशामेकादशानामप्यङ्गानां युगपद्विकीर्षितत्वात्तंत्रेण सर्वेषां पुरुषाणामुपादानं। तदानतिश्वेकैव तंत्रेण तस्मिन्प्र
र्थ्यावदक्षिणेति सापि तंत्रेण तासंभवादेकैव दीयते। ननु पौडरीकप्रयोकेनौ द्वादशाहे प्रत्यहं दक्षिणामेदेनदत्ता।।
अन्यहं द्वादशसतंदातातीतिवचनात्तेनेहापि द्वादशशतं। धविकारोयं तु मस्त्वसहस्रं च प्रत्यहं मेदमर्हति उच्यते द्वादश
हेप्येकप्रयोगत्वादेकैवाणं नातिरिति प्रत्यहं द्वादशशतं दीयमानेयावती तावती भवति दक्षिणैकैव। तस्मादिहाप्येक
मेहावापुनमश्वसहस्रं माध्यंदिने सवने प्रत्यहं नेतव्यं उते कस्मिंश्चिदहनि अश्वमेधवाविमज्य प्रत्यहं सहस्रं नेतव्यं अश्वसहस्र
हस्रं त्वेकादशेऽह्नि नेयमिति संशये। प्रकृतावात्मीये माध्यंदिने सवने नीतेनीहापि प्रतिकर्मावस्थायी योदकः प्रति
माध्यंदिने नयनं प्रतिपादयति। समस्ताव्येयं सर्वेषामङ्गानां दक्षिणेति सर्वैव प्रत्यहं नेतव्या दक्षिणा संस्कारत्वान्नयन
स्य सकृत्संस्कृता पात्वेन पुनःसंस्कारेण प्रयोजनमित्येकस्मिन्कस्मिंश्चिन्माध्यंदिने नयनं। नेव। द्वादशाहे हवि
दातव्यं। प्रत्यहं सर्वे संस्काराः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् प्रकृतौ माध्यंदिने सवने दक्षिणानयनं प्रकृतं पौडरी केवल्याकृतं सहस्रं४

मनुसंबधिन्य

मेऽपनयनं विहितं अन्यहं द्वादशसंतंदशातीति। तेनेहापि तद्दृढे वृद्धिमपनयनं॥१७॥ लिंगेन द्व्यनिर्देशः सर्वं प्रत्यहं पुनः
५५ स्याल्लिंगस्य सर्वगामित्वाद्राग्नेयवत्॥ काविहिक्रुतौ श्रूयते। मनोतासंवः सामिधेन्यंतीति तत्र किं सर्वा एव मनोतार्थ वः सामि
धेनीत्वेन वक्तव्या उत यावतीभिः संख्योपपते प्राकृतीभिः तावत्य एवेति प्राप्ते वचनेनेन सर्वासामविशेषेण प्राप्तस्य वगामा दे
त्रोद्रेक प्राप्त संख्या बाध्येन सर्वासामुपदानमित्येवं नृ धाःपक्षः नावश्यं प्रत्यहं वचनेनेन सर्वासां प्राप्तिः न हीदमृक्संस्का
म रार्थं अग्निमिंधनार्थं स्यत्तर्ब ऽपादीयंते। तत्र हि वचनात्रिसंख्या प्रत्रिसमतिक्रम्य पंचदशोपादीयंते॥ आग्निकानां व नाशं
कमेवोपादानं॥१९॥ वाससि मानेनोपावहरणं प्रकृतौ सोमस्य वचनात्॥ ऽपोतिष्ठो मे सोमस्य मानमुपावहरणं च वासः सूर्य
न के वाससि मानं वाससा यो मिनोति वाशसोपावहन्तीति वचनादित्युत्तरावेवक्तव्या आप्रिक्रियते॥२०॥ तत्राहर्गणे अन्योह्य
स्थि ३ सः प्रकृतौ प्रिस्यात्॥ सितवा। सासि मानं वाससा यो पहरणमिति द्वादशाहाद्वा वहर्गणे किमुपवहरणार्थं प्रत्यहं वासो भेदः राम
न स्यादुत नेति। भेदप्रमाणाभावान्नेति प्राप्ते ब्रूमः। अर्थाद्वाससो भेदः स्यात्। हविर्धाने शकटे वासितः सोमः प्रत्यहं भेदेना ५४
मिषवार्थं यावाने कस्याहः पर्याप्तः तावांसोमोवाससोपावहर्तव्यः। अवाशेष्ट शवशकट एव वाससोपनद्धो वातिष्ठते॥

वे ३

मनुपपत्त्यभावात् एकस्मिन्नेव वाससि सर्वेषां मन्त्राणां सोमे मितोपनह्यस्थापिते ऽभिषववेलायामुपावहरणार्थं ८

तस्मादर्थादहर्भेदे वाससोंतरमुपावहरणार्थमुत्पादयितव्यं ॥१॥ मानं प्रसत्यापादयेत प्रकृतौ नेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ य
देतदुपावहरणार्थमन्यद्वास उत्पाद्यते। तत्किं मानकाल एवोत्पाद्यं उतोपावहरणकाल इति संशये। प्रकृतौ यस्मिन्वाससि
क्रयकाले मानं कृतं तेनैवाभिषववेलायामुपावहरणस्य दर्शनादहर्गणेऽपि मानवाससोपावहरणेन भवितव्यं। तस्मान्मानका
ल एवोत्पाद्यं। नैवं। आर्थिकं हि प्रकृतौ मानवाससोपावहरणं। न साक्षाद्यमेतौ विहितौ श्रूयते वाससोपावहरतीति। तत्र प्रकृतौ
य स्मिन्वाससि सोमो मितः उपनह्य शकटे स्थापितः तेनैव सोऽकर्थादुपावहरणमनुष्ठितं॥ अहर्गणे तु मानवेलायामनुपपत्तेर्विशा
दन्यदुत्पाद्यते॥२२॥ इति सारदीपिकायां दशमस्य षष्ठः पादः॥ ॥पशौ रेकहविष्ट्वं समस्तस्योदितत्वात्॥ अग्नीषोमीयपशु
मालभेत तत्र संशयः। किं कृत्स्नः पशुरेकं हविः तेन यद्देवतायै दीयमानेन पशोर्विक्रियते तत एवावदानं यद्धोमः। उत पश्वङ्गं हृ
दयादि हविरिति। तत्र। तद्धिते न पशोरेवावदानप्रदेशः। कृत्स्नार्थानि मध्यपूर्वार्द्धवचनवत्॥ हृदयप्रदेशे वर्तते त्येकादशा
नां च प्रदेशानामुपदेशात् एवावदानमपीत्येकादशकृत्वोऽवदायहूयते। तस्मिन्नेव काले समस्तः पशुर्देवतायै त्यज्यते।
पुरोडाशवत्। तस्मात् पशुरेकं हविरिति प्राप्ते ब्रूमः। खंडनं प्राकृतार्थं हि हृदयादि पुरुष्यते। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेन देवतासंग

त देवताहृदयचोदनात्। समस्तस्य पशोर्दानमेकस्य पयसो यथा। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस
इत्यादीनि वचनानि पशोरेवा ३

तत्र हृदयादिषु इष्यत इति हृदयादीनामेव हविष्ट्वं निष्पद्यते नच
इष्यन्ति वाक्यशिष्टपशुविरोधः अस्य च हृदयादिप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वेऽपि २

५५ तिः पशोः। हृदयादिशब्दा हि मांसविशेषवचना न पुनः पत्यसु प्रदेशलक्षणार्थतां नीयन्ते हृदयादीनामेवावदानोपपत्तेः। अव
वदानं च प्रकृतौ हविःसंस्कारार्थमितीहाप्यवदानं हविष एवमुक्तं। [illegible] देवतासंबंधोपपत्तेः। यदि हि
भु पुनर्ज्ञ्योप्र [illegible] मार्गं न स्यात् तत्पुरेव समाप्तारोपितः॥ अस्ति तु प्रमाणं हृदयादिष्ववदानवचनं विशसनवचनं च। तस्मात् हृदया
दीनि हवींषि देवतायै देयानि तेभ्य एव च अवदानं गृहीत्वा हूयते तत्प्रकृतिश्च पशुः॥१॥ हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽव क
केन दानं स्यात्॥ पश्वंगानि हवींषीति स्थितं चिंत्यते। किमेकेनांगेन यागः कर्तव्यः उत सर्वैरंगैरथवा हृदयादिभिरेकादशभि
तन्मात्रेणेव रिति। तत्र। एकेनापि पश्वोर्यागसाधनत्वोपपत्तितः स्यात् सर्वैर्वा युगपन्मतेः पशुप्रकृतिर्हि देवतासंबंधित्वेन शक्ता तेन तया
यागः ४ परिच्छिन्नेन द्रव्येण पशुद्रव्यं सावयवं द्रव्यं साध्यत्वे परिच्छिनत्ति। तस्य विशसनादि विधानान् सामान्ये यागसाधनतासं म
न्तीति तद्वयवानामवयवविद्वारेण परको प्रकृत्यापरिच्छिन्नानां साधनत्वं। अथवा यावन्तोऽवयवेषु व्यासज्य वर्तमानः स हेव सर्वा राम
वयवेषु धियमादधाति न जातिरिव व्यक्तिषु प्रत्येकमतोऽविशेषतः सर्वैर्यष्टव्यं। हृदयादिवचनं तु अवदाननियमार्थ
एवं हि श्रूयते। एकादशावदानानीति तानि हि द्विरवद्यतीति। नियमश्च अवदानवचनात् त्रिर्द्विरवद्यते। तस्मात् स ५५
नैवं यानि द्विरवद्यति तान्येकादशैवावदानानि नाधिकानीति किं तर्हि यान्येकादश तानि द्विर्द्विरवद्यतीति
नाधिकानि तेनाधिकान्यंगानि पशोः पंचावदानवचनात् त्रिर्द्विरवद्यते

प्रधानशेषं शेषीप्रतिपत्त्यर्थत्वात् प्रकृतोपशावपि ६

वैभ्यो वदेयं। नैतद्देवं। अविशेषाद्धि सर्वेषां हविष्यमवगम्यते। अवदानवचो ग्यस्य विशेषो नाऽऽकथ्यते। यदा [illegible] हि हृदया
दीनामवदानवचनेन हविष्ट्वमवगतं ततः प्रकृतित्वेनेवषमो दैवतासम्बन्धोपपत्तेर्न किंचिदङ्गतरार्थं हि विष्टं प्रमाणम
स्ति नव हि संख्यार्थे हृदयादिषु अवदानेषु त्रेधाकृत्वात्। हृदयस्याग्रेव द्यतिश्च पतिष्ठायाः अथ वक्षस इत्यादीन्यवदानवि
धानानि एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यतीति संख्याविधानं। तस्माद्धृदयादिभ्यः परिशिष्टेभ्यो ऽवदानं न
विकेभ्यः ॥२॥ इड्याशेषात् स्विष्टकृदिष्टं प्रकृतिवत् ॥ पशावेव चोदकप्राप्तः स्विष्टकृद्यागः किं प्रधानहविर्भ्यो हृदया
दिभ्यः उत राईगृहीतेभ्यः कर्तव्य उत आंतरेभ्य इति संशये। प्रधानशेषेभ्यः कर्तव्यः। अंगेः स्विष्टकृतयजतीति वचनं चोद
कप्राप्तेषु सर्वेषु प्रधानहविःषु त्रित्वविधानार्थं। तेन तेषामेव समध्ये त्रिभिः स्विष्टकृदिष्टेति प्राप्ते ब्रूमः। त्रित्वं नांगानुवा
देन विधातुं शक्यतेन्याः। तस्य प्रसक्तस्य भेदेन सामर्थ्यात्। हि विहन्यते। एकं हीदं समासपदं अंगेनिरिति। तदेक प्रसरं युक्तं।
सकलमुद्देशकमुपादाय केवा। उत्तरार्धं तु दिस्यैव पूर्वार्द्धे विधियमाने प्रसरभेदात् सामर्थ्यविघात। तस्मात्तो नस्यात् ॥
अपि च दोः पूर्वार्द्धस्य गुदं मध्यतः श्रोणिं जघनार्द्धस्येति वाक्यशेषेडनि [illegible] शेषाणां कीर्तनाद्धि स्विष्टमानं [illegible] सेषा ड्या

ज्या णां विधानं तेशब्दप्रयोगान्नादि [stain] शेषाणां वाधः। न त्वनित्यादिशेषाणामंगत्वेन विधानादि [stain] शेषाणां च चोदके न प्राप्ति ज्या
प्राप्तत्वेन प्रधानतया प्राप्तानां विषयभेदात्पुनरुक्तौ वाधः। प्रधानभूतानां [stain] मपि निर्वर्तकत्वात्तस्मिंश्चांशे नि [stain] शेषाणां वि ज्या
ज्या धानाद्दार्थिकमस्त्येव नतु त्वविषयत्वात् न ह्यनि [stain] शेषैः क्रियमाणो ऽग्निस्तेषां प्रतिपत्तये संभवति। तेन गुणभूतैरपि पुनरुक्तैः
56 प्रधानवाधः। किं चानि [stain] शेषाणामपि हृदयादिपर्णालखेपर्यन्तं निष्पन्नानामाकीर्णकराणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्वीद्र के ने
ज्याशेषप्रतिपत्त्यर्थतया प्राप्तः स्विष्टकृद्भागस्तत्प्रतिपत्तौ वचनेनाविनियुज्यते यस्तु स्विष्टकृतां प्राप्तेष्यपार्यन्तस्तं गानि न
हृदयादीनि॥ तस्माद्युक्तो वाधः॥ ३॥ अव्ययीभावे तु यो गवादि डामे ह्रस्वविकारः स्यादिः॥ एतावेव भूपते। अव्ययीभावे इह
रतीति। सेयमव्ययी किं प्राप्तस्तस्य होतु निःडामे ह्रस्वविकारे ऽनेनेति। यद्यत्वं ता प्राप्तात्ऽव्ययी यं विधीयते॥ अव्ययी हो
चेह रं तीति। ततो विकारः। स्वयमपदे होतुः प्राप्तसती नियम्यते ततोऽविकारः। तत्रानस्थितिमिरिंडावर्धयंतीति वचनादिडाया राम
मन्तर्गताव्ययीश्च्छायां बलिर्मिविभक्त्यमध्यमाणायां कदाचिद्धुते भागेऽस्यात्कदाचिदन्यस्य भागे सा होतु भागेन निमस्य
ते। ततो यजुर्धु स्तरथ वन्नेडामे ह्रस्वविकारः॥ उच्यते॥ अनस्थितिमिरिडां वर्धयतीति वर्तमानापदेशस्तु पवादानुवा ५६

धुरध्य धीवत । तत्रैक्षयते वनुछुमन्त्री धेनिं हरतीति । तत्रापि पर्यवदेवसंशयस्वरूपेन संशय पूर्वोत्तरपक्षाः
विशेषाशंकातु वनिष्ठोरिडा प्रासनवदना दक्षिणाग्निरिति सत्यमस्ति प्रासनं तत्विडासंस्कारार्थं उपस्तरणा
दिवत अतो नास्येडात्वं नभक्षसंयोगोस्य भक्ष्य । यतु प्रास्यन्ती ४

दोर्य । कथं प्राप्तिः स्वयपत्यरिशिष्टं ततत्समवतत्वान्यामानयं तिप ऊदयं प्राप्स्यतीति । ह्रीं वक्रुत्तानि ममतत्संख्यवनि
ष्टुमिति निवतन्मध्ये धूम्रावीकीर्तिता । तस्मादप्राप्तातेननैवं वचनव्यक्तिः परअग्नीहरतीति तद्धोत्रे इति । किं तर्हि मध्यो
त्रे हरति तदधूममिति प्राकृतं होतसंप्रदानवं हरणमग्नीध्रप्रतिपादने विनियुज्यते ॥ तस्मादिडामद्भुविकारः ॥४॥
अग्नीध्रश्चवनिं प्राप्स्यतीति । न चानुपानिर्देशः प्रायनविभावास्ति । तस्मादप्राप्तो वनिष्ठुरग्नीधेवनिष्ठुमिति वनुप्रा
ग्नीत्सं प्रदाने हरणे विधीयत इति प्राकृतस्य डामद्भुस्य विकारः ॥५ अप्राकृता वा मैत्रावरुणस्यामद्भुत्वं । मैत्रावरुणो
नामास्ति पशावृत्विक् । शंकिं इडामद्भुपे नेति संदेहे नास्य प्राकृति तोपं मद्भुः प्राप्नोत्यकृतो ह्यसौ । होत्राभूयवका प्रा
रित्वात्कर्पित तत्वस्तिमद्भुणं । प्राकृता हि मद्भुः प्राकृतकर्त्रे । नेपमां तेन कार्यत्स्कार्यो अप्रवीत्यक्रमतो व्यर्थो होत सं
स्कार्यस्तौ । इडामद्भुस्य मैत्रावरुणे प्रेषकरणादध्वर्युकार्यमनुवचनकरणेन होतृकार्यं कुर्वीतेति प्राप्तिः ॥६॥ द्विभागः स्या
द्विकर्मत्वात् । किमयं मैत्रावरुणो द्वौ भागौ मद्भुपेत उतैकमिति । द्वयोः कर्म कुर्वंण न द्वौ लभेतेति प्राप्ते ब्रूमः । अध्वर्यो
वतीतत्प्रीहेतुत्वात्प्रस्वभावतो । तंत्रेणानावतो द्विर्भागोमे केनलभते ॥ तस्मादेकभागः स्यात् ॥७॥ प्रतिप्रस्थानुस्व

४१३

प्र५ प्रकृति

वपाश्रपणात्॥ तत्रैव प्राति प्रस्थातुरिडायाम् । मिमङ्क्षीनेति संशयोऽत्र चर्युकार्ये हविःश्रपणमसौ वक्ष्यतीति वपाश्रपणं
तस्मादङ्क्षये । सत्यमसौ वपां श्रपयति । तस्यास्तु सर्वप्रदानत्वान्नास्ति शेषः । प्रकृतौ च पश्वपूर्वस्य यः कर्तासत तत्रैव स्यमङ्क्षयि
तामिन्द्रं वागापूर्वैष्योपवापूर्वमतत्तस्य कर्तो प्रतिप्रस्थाता तत्रैवमेवमङ्क्षयितुमर्हति । सा च निःशेषा । तस्मान्नास्य मङ्क्षाः नु
त्वंगेष्वोपि हृदयादिष्वोपमवदानं कुर्वन् मङ्क्षं लमेनाद ह्निणतोभिधाय प्राति प्रस्थाता वक्ष्यतीति वचनात्॥ यस्यां मीमां
57 यामच्छिर्ये वावदानं तद्विषयमिदमधिकरणं । प्रतिप्रस्थात्रवदानपक्षे त्वस्त्येव मङ्क्षइत्ययमेव परमार्थपरिहारः । मल
क प्राकृतमिदमवदानमप्राकृतकार्ये च प्रदानारंभे त्वो माणादित्युक्तं । तद्युक्तं यद्यपि दैवतान्यवदायन ताव त्येव हो
तव्यं सो विप्रकृतान्यवद्यतीति मध्ये पदार्थान्तरविधानान्नायं प्रदानारंभः तथापि प्रदानार्थमेवेदमवदानं नादृष्टार्थं
तथा यावदानदर्शनादृदयादीनां हविष्कृतमुकमदृष्टार्थे अवदाने हि न तेषां हविष्ट्वं सिध्येत्॥ तस्मादवद्यन् प्रतिप्र रम
स्थातात मेते वमङ्क्षं । अपर्यवदानपक्षे तु नास्य मङ्क्षोवपामानि शेषत्वादित्येतावान् विकारः॥१८॥ विकृतौ प्राकृ ५७
तस्य विधेर्गृहीहाणात्पुनः श्रुतिरनर्थिका स्यात्॥ चातुर्मास्येषु साकमेधेपर्वणि गृहमेधीयेष्टिः । तत्र श्रू नं । अपर्य वाहार्थं
आज्यभागौ यजति यज्ञतायाहृति तदेहास्य भागाश्रवणो ष्ठोपक्ष्या विचार्यते किंचोदकप्राप्तावाद मात्रं तदुद्दाभ्यां विधानं

वा। कर्मांतरविधिर्वा। परिसंख्यो वा। तद्वर्जोऽतिदेशो वा। तयोरेवातिदेशो वा। अपूर्वो वा गृहमेधीय इति। तत्र प्रकृतितः प्रा
प्तेर्बोदकेनाज्यभागयोः। गुणांतरस्याभावादनुवादत्वमिष्यतां। आनर्थक्यप्रसंगात्तु न त्वेतद्धृदयंगमं। तस्माद्धुभा
भ्यां विधीयतेऽदार्शिकोऽत्र विधीयते। आज्यभागश्रवणान्निर्वपत्यादिश्रवणाच्च प्रत्यक्षातिसाद्दृश्यमापादयद्बोदकस्यानिमित्तं
भवति। बोदकस्यैहिकं विध्यंतं नियमयतीत्येवमुभाभ्यामैहिकविध्यंतविधिः। नैतदपि युक्तं। आज्यद्रव्यकत्वादैहि
हिकातिदेशासिद्धेः। तस्माद्बोदप्राप्तेरैहिकविध्यंतशेषं प्रसार्यमिदं। एवमपि दर्शपूर्णमासविध्यंतः प्रशस्तोपनत्राज्यभा
गावपि स्तः। नोचयज्ञतायाइतिविधेर्वाक्यत्वाभावादिदमयुक्तम्यात्। तस्मात्कर्मांतरविधिः प्रसिद्धा॑ भागप्रत्यभिज्ञा ज्य
नादपि न सारं तस्माद्बोदके न सर्वैरंगैर्युक्ता प्राप्ते च ज्यभागयागपुनःश्रवणात्समिदादियागानां परिसंख्यार्थं। आज्यभा
गावेव यजति न समिदादियागानिति। तदप्यनुपपन्नं परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वात्। तस्मात्प्रत्यक्षवचनसिद्धत्वादाज्य
भागयोस्तद्धर्मस्यान्यांगानिवारकः प्रापयति। इदमप्यचतुरस्रं न हि बोदकस्य प्रत्यंगं व्यापारभेदोऽस्ति येनाज्यभागविषये
येन व्याप्रियेत। एकेनैव व्यापारेण सो सर्वाण्यंगानि प्रापयति। तेनैव चाज्यभागयोरपि। तदप्यपेशलं। न हि प्रत्यक्ष
प्राप्तत्वात्तस्यानर्थकमेव पुनःश्रवणं स्यात्। तस्माद्बोदकोपसंहारोऽयं प्राकृतिवत्कुर्यात् किं साहचर्यं आज्यभागौ यज
तीति।

भागश्रवणमन्यथानर्थक्यात् अतश्च गृहमेधीयप्रयोगवचनो यागगतं व्यापारमपेक्षमाणः प्रत्यक्षविहिताज्यभा ४

पाठान्ते

श्रुतोतिदेशप्राप्तेनैव माध्वीयते कल्प्योऽस्य सोतदादिकल्पितोपि तस्मिन्नाज्यभागावेवानुष्ठातव्यौ। तयोः प्रत्यक्षोपदेशो वचय
नेन सिद्धेरनर्थकश्चोदकांगीकारः। तस्मादपूर्व एवैतत्स्यात् गृहमेधीयकर्मणः। प्राकृतांगनिराकांक्षं नतश्चोदकम
र्थयेत्। आज्यभागयोर्हि प्रकृतौ श्रुतयागरूपव्यतिरेकेण प्रकरणानिकल्पितं स्वापूर्वद्वारेण यागगतव्यापार
रूपमपरमस्ति। तद्रूपलक्षणार्थं चेदमाज्यभागौ निकांक्षोनप्रकृतिमपेक्षते॥ विकृत्यंतरेपानि [illegible] प्राकृतान्या मध
तेषां मनहोमादीन्यंगानि यागगतव्यापाररूपस्योपकारद्वा [illegible]
[illegible] पेक्षप्रयोगश्चनः सन्निहितान्यपि ता
न्यतिक्रम्य प्राकृतान् लक्षणोपकारान् गृहीत्वा [illegible] समीपाश्रान्तीं गार्हपत्यकपरिजीर्हिर्षया तान्यपि युज्यन्ते
तिन तेश्चोदकलोपशंकैव मा दिदि गृहमेधीयप्रकृतिपूर्वः स्यात् नाज्यभागग्रहणं क्रियेत कृतं चेतदतो वृगछामो न तु नम राम
त्रनास्ति चोदक इति। तस्माद्यत्र प्राकृतमंगं निर्गुणं श्रुतं तत्राप्यपूर्वत्वं। नतोपियावत्तत्कं स्यात्॥ गृहमेधीयएवं स्थि ५८
तः कृतिदृष्टादिकर्तव्यनेतिसंशये। निराकांक्षत्वादाज्यभागमात्रं न कर्तव्यं। प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्विशेषानुकर्तव्यं। नचवि

आज्यपेक्षिण्वृत्ते समवघाते। इज्यापक्रयतो ता

58

कल्पः प्रकृताविव प्रकरणेन सर्वेषां पुगपहरणात्। विकृतिमन्त्रप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकार्यत्वात्॥ गृहमे २
धीयएव प्राकृतानां पुनः श्रवणं परिसंख्यार्थमिति कृत्वा ध्वंत्यते। तदा हि समानजातीयमेव शीघ्रोपस्थापना
परिसंख्यायते नान्यत्। तेनाऽप्यमागाम्नोपा[illegible]गांतराणां परिसंख्याय तेन गृहमेधकार्याणि। विकृतत्तु किं प्राशि
त्रादीनां सैधकार्याणां परिसंख्यां करोति नेति चिंतायामिडोपह्वानदर्शनान्नेति प्राप्ते ब्रूमः। परिसंख्य एव प्रा
कृतः। विकृत्यन्तः श्रूयमाणः सैधकार्यांतराणां। इडादिदर्शनं तु वचनान्तरविहितत्वादुपपन्नं नान्यस्य शे प्राशित्रादेः
षकार्यस्यानिवृत्तिं सूचयति॥ ११॥ सं[illegible]पिंडानत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पन्मन्त्र्यपाज प्रतिषेधात् न[illegible] हि स्यात्॥
ज्योतिष्टोमे श्रूयते। शंयुंतां प्रापण्यायां संतिष्ठते। न पत्नीः संयाजयंति। इडांतां तिष्ठा संतिष्ठते नान्याजान्यज
तीति। तत्र संशयः। किं प्रापणीयायामिष्ट्यां संपिंडाद्वैवाकृत्य संस्थेवाऽउत[illegible]पिंडांते एवेति। तत्र संपि[illegible]डांतव श
यनेन पनेष्ठं गेषु सर्वेष्ठ कर्तव्येषु पुनः पत्नीसंयाजा नाम कर्तव्यं त्वव्यूनं परिसंख्यायेणां गो तना नां मकर्तव्यता
प्रतिषेधेन कर्तव्यता विधानार्थं पत्नीसंयाजा[illegible] नेवनत्तु र्यादन्यानि कुर्यादेवेति। तेन संपत्नीसं[illegible]याजान्याजप्र

पा यार ली

पाता १

तिसेधे नन्व तत्तसंस्थाविधानार्थं षि डांतवचने न तत्संस्थाविधानात् द्वयोः सुत्यर्योर्विकल्पः । नैवं । वाक्यभेदो हि
नन्यायो विकल्पश्च बाह् दोषभाक् । त्रिदोषा परिसंख्याच तस्मात्तुल्यैकवाक्यतासं षिडीत विधेरेवायमर्थवादो यो
नुवादः पत्नीसंयाजान्तकरणान्ता एवं भवतीति न विध्यंतरं । तस्मान्नियमेन शं षिडांत एव प्रायणीयातिथ्ययोः
प्रतिषेधार्थत्वाद्वीत रस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ शं षिडांततो रेव संदेहः प्रकृतौ ह्योः शेषपत्नीसयाजानां पुरस्ता ८
देकः पश्चाद्वयर । तत्पेडे त्रापिदे । अनुजाप्यानां पुरस्तादेकायवादपना । तत्र किं पूर्वाभ्यां शं षिडाभ्यां तदंतता । उत्तो
तराभ्यामिति । विशेषाभावादनियमेन प्राप्ते नियमिधीयते । उत्तराभ्यामेव कुतः । इदं तावत्समर्थं प्रिकृतौ सर्गेष वचनवच्छं ।
षिडान्तोगनीति विधानमतो येशंयोरिडाया श्वस्याचः पदार्थाः ते कर्तव्याः ये चोत्तराभ्यां शं षिडाभ्यां प्रांस्त्व ते यामपि
शं षिडाभ्यां पूर्वमाषिवमत्तीति कर्तव्यतागम्यते । तस्मादुत्तराभ्यामेवाद्तंतता । प्रायणीयवपत्नीसंयाजान्तयाजां तिथे राम
योर्यवानेव तिवादमात्रं स्यनर्थकं ॥ एवं शं षिडांतो रातिर्यद्विधिधीयते । प्रवृत्तनयोत्ता संस्थानं यो प्रते शं षिडां
तयोः ॥ सति स्तुति ना हि संस्थानमु परमोविधीयते नाइ इति । तेन प्रवृत्ते प्रायणीयातिथ्ये शं षिडान्ते सत्योसंस्थिते ५९

चेतय स्पृ लि ४ श्लो
आघारस्य नामश
का निराकरणा पूर्व
क निदधाति

त्या

तेतामवस्थां प्राप्य ततः परं न प्रवर्त्तितव्यमुपरंतव्यं तेन संप्रवृत्ते चेत्साकारकृते कर्त्तव्यमवस्थानमिति पूर्वयोः क्रतयोः
कर्त्तव्यं संस्थानमिति पूर्वाभ्यामेव तदं तता। प॰ न्याज प्रतिवेधस्वविकवाक्यत्वादर्थवादार्थो नुवाद इत्यलं॥ १२ उपस
सु यावदुक्तमकर्म स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे संस्थे उपसदः ताः प्रकृत्य श्रूयते अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता इति। तथा श्रुवेणाघा
रमाघारयतीति। तत्र संदेहः किं प्रतिषिद्धप्रयाजादिपर्युदस्तमन्यत्सर्वं प्राकृतं कर्त्तव्यमुत प्रत्यक्षवचनविहिताघारा
दिनापरिसंख्यानात्पूर्वेनापरत्वाद्वा सर्वमशक्तमकर्त्तव्यमिति। परिसंख्यापक्षस्तु गृहमेधीयवन्निरस्तो। पिसंनव
मात्रेतोपन्यसत्स्विति द्वावेव पक्षौ। तत्र केनापि कारणेनाघारादीनामभावमाशंक्य प्रतिप्रसवं कुर्वद्धि वचनमिदं प्र
तिभाति। नाघारादिभ्योऽन्यामाहुतिमौपसदीं पुरस्ताज्जुहुयादन्यां जुहुयादन्यतमुत्वं कुर्यादाघारादयो हि सर्वे ऽपि
नामुत्वंश्च तः स्रुवेणाघारमाघारयतीति। तेन प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थमिदं न परिसंख्यामपूर्वतां वा शक्नोति वा
र्नु। अथवा योदकप्राप्तानुवादमात्रमिदमस्तु। न चानर्थकं स्यात्। अपूर्वतापक्षे ऽप्यप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता
न इति वचनद्वयमनर्थकमेव स्यात् न ह्युपमे कस्यचिदानर्थक्यं। तस्मात्प्रतिषिद्धवर्जमन्यत्सर्वं कर्त्तव्यं। उच्यते। न तावदमा

धा

यत्संकाच्यारादीनामसत्त्वयेन प्रतिप्रसवः क्रियेत। तस्मात् पूर्वोक्तौ परमेवेतत्। अत्र प्रमाणानन्तवाऽध्ययनं त्वनुवादत्वमा
त्रमात्व्याताभावात्। एकवाक्यारवचनं त्वाख्यातस्य ज्ञार्वधज्ञस्य प्र ज्ञात्वा इति यत्क्तितिसर्वं व्याहिवापकं सद पूर्वता
गमयतीति विशेषः॥२८॥ अथवमयेव हिंसा प्रतिवैधा कैवकमस्यात्। अथवमयेषु पशुमन्ताचाङ्समागोयअनीति
। तथा अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति। अपवर्हिषावनुयाजौ यजतीति। तत्र किमनयेवर्हिसंज्ञयन्तु ये प्रयाजं वर्हिसंज्ञ
प्रथममनूयाजं वर्जयित्वान्यत्सर्वं कर्तव्यं। उत प्रयत्न स्कृत व्यतिरिक्तमन्यत्सर्वं परिसंख्यानादयमर्थो ज्ञानक
र्तव्यमितिसंशयः। तत्रा मागवचनमप्रस्तुमतागुर्नविधानार्थं नापूर्वतो गमप्रति। तस्माद्वर्हिवर्जमन्यत्सर्वं कर्त
व्यं। मेवं। लिंगक्रमाभ्यामेतावेसाधिपवाप्रस्तुमतोलोमो अथवीदितिम... पैः पोप्तेवाऽय भागपोरप्रसुमतात्वा
न विधातव्या। तेनाऽयभागविधार्थमेववचनमि... त्यपूर्वोवभूष। अपवर्हिषः प्रयाजान्यजतीत्यादि वचनं वर्हि राम
र्व्यतिरिक्तप्रयाजविधानार्थं न वर्हिः प्रतिषेधार्थं॥१५॥ विरोधितागेकस्कतो नियमः स्यादुद्दतस्यार्थवत्वात् ६०
नवकुतितो विधिशिष्टत्वात्। यत्र योदके नानेके फो प्राप्तानामेकं ग्रहणं स्कपते। यथा वोदिरो प्रमौर्ये हत्य

गत्रवेचे

सौषधीरनुरूपमे। नमं ... आयं से पुनः

कदृष्टत्वे प्राप्ते श्री हि खदिरादिष्वप्रवृत्तानियमार्थं एवं चोदकेनाप्तानियमेन खदिरादिप्राप्तमालं प्रत्यक्षवचने ३

वैश्वानरीये

शृं यव मयः पुरोडाशङ्गस्यादिषु । तत्र किं श्रूतस्य खदिरादेरातिदिष्टस्य पलाशादेः प्रकृतिवद्विकल्पः अथ यवाश्रुतेस्ये
वानियमङ्ग संशये । विकल्पः प्रकृतिवत् । प्रत्यक्षवचनं तु न खदिरादेर्विधायकं । प्राप्तत्वात् । पलाशादिनिवृत्तये पूर्वत्वे
त्रिदोषापरिसंख्या स्यात् । तस्मादनुवादमात्रमिति यथा चोदकं विकल्पः । नैवं । यथैव प्रकृतावर्थादनियता नेनर्नियम
तेत त्रियमार्थं व्यो पलासादेर्निवृत्तिः ॥ निर्वर्त्ततामिहुतान्तरं बन्धाग्रहं तत्र तृतीयस्य तृतीयपादस्यावधे
द्वानियता वेदाद्दृष्टत्वे प्राप्ते श्री हि खदिरादिष्वप्रवृत्तानां नियमार्थं एवं चोदकेनाप्ता नियमेन खदिरादिप्राप्तमा
लंप्रत्यक्षवचनेन नियमे नतो नियमार्थं नाभावालाभौ नैनास्तेति निः ॥ १४ ॥ सर्वासां यगुनां मरर्प्रफुहणामप्रवृ
तेस्यात् । अत्र्याया दोषपर्यो पाहाथो व र्तितं प्रत्याम्नानस्य तु वा व कल्पं सिद्धवत्सर्वत्र अवहतमिदानीं नु तदेव
चिंत्यते । किं प्रत्यक्षश्रुतेन सामाकादिना प्रत्याम्नानाचोदकप्राप्तं व्रीह्यादिवाचितुं शक्यं उतो मय तुल्यबल
मिति विकल्पः समुच्चयो वा । तत्र तदर्जे प्राप्तिनिराकरणाचोदकेन तावद्व्रीह्यादिप्राप्यते । नव प्राप्तं शक्यं वेन
विद्यावचितुं । शास्त्र प्रामाण्यविशेषात् । तथा च नानीवंहणीत इति प्रत्यक्षोपि प्रतिषेधे चापदेचोदक प्राप्ते नव
रतो न विकल्पेन तद्वृत्तिवक्ष्यते न तुल्यत्वादुभयेषशब्दप्रहणमिति । नवसत्यपि चोदकप्राप्तौ गलेद्व्रीह्यादेर

वत

नत्वेवं वोदकोहियद्यपि सर्वपदार्थोन्तुरत्नं याग गत व्यापारं प्रापयन्तोके नैव व्यापारे त्त सन्नोत्पंगामि
प्रापयतिन प्रत्येकं २

येन नउ

ननु दृष्टेन। कार्यनिमित्तं त्वनुष्ठानं । तत्साधनत्वे सति व्रीहित्वं कोनाम नैरन्तर्यात्र स्मात्प्रमाहिकल्पः समुच्चयो वा। सत्यं यदि पौ १७
नमार्थिकी वोदक प्राप्तिस्यात् । तथापि व्रीह्यादि विशेषप्रत्यक्षत्वेन न विनाधमालोव्यतद्यातिरिक्तो गयनत्वेन व्यवस्थाप्य
ते। तच्छिदमुक्तं माष्यकारेण पदुक्तमयहणात् कृहणान्मातित दिह सिद्धमिति सिद्धांतत्वेनस्थापिमित्यर्थः। समुच्चयस्यतु त्तरं॥
प्राप्तमपि प्रयोजनाभावान्नानुष्ठीयत इति। नह्युतिदिष्टमपि व्रीह्यादियत्वैः सिद्धे यागेनुष्ठातव्य मित्यपि प्रायः॥ तस्मा
७३ त्प्रत्यक्षं तद्व्यदेवतयोदक प्राप्तं वाध्यते॥ ७॥ तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात्॥ क्वचि कृ
यते॥ श्रौदुंबरो यूपो भवतीति। तत्र किं प्राकृत खादिरं यूपद्रव्यं प्रवर्तते नेति संशये। द्वयोरपि सहनियोजन संभवाद
61 सति विरोधेन यकोवाधः। तस्माद्वयोरपि यूपयोः समुच्चय एव वा नित्रये प्राप्ते हि खादिरस्वोदके न प्राप्यते निरपेक्षः श्रौ
दुंबर उपदेशेन। समुच्चये द्वयोरपि वाधः॥ किंच। श्रौदुंबरवचनेन न यूपान्तरं विधीयते किंतर्हि प्राकृतस्यैव यूपस्य खादि
तोच्छेदस्यौदुंबरता विधीयते [illegible] इति स्पष्टो वाधः॥ १८। वैकृतोव्वनियमः स्यात्तु प्रदेशोन्यवद्ध ह राम
ता स्पगुणार्थत्वाद्धुमयोस्व प्रदिष्टत्वाद्गुणत्वात् संपदैति स्यात्॥ यथत्र प्राकृतानां वैकल्पिकानामन्यतमं हि कल्पिकगुणान्त ६१
र सहितं कर्मात्यतिवा केचिच्छ्रूयते। यथा सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां नेर्ऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीही

नैर

नामिति। तत्र संशयः। किं व्रीहियवयोर्विकल्पः व्रीहिपक्षे यवस्तुल्यकर्ममधिधिरुत सर्वदा व्रीहयः एवेति। तत्र व्रीहिग्रहणस्य
स्तुल्यादिगुणस्य वैयर्थ्यं वा विधायकत्वान्न धानां बाधः। तस्माद्धि कल्पः। नैवं। नह्येके न या केचन या गस्य चोदक प्राप्तव्रीह्यु
द्देशेन गुणस्य विधानं संभवति। तस्मात्तद्द्रव्यगुणविशिष्टकर्मविधानाद्धुपव्रीहयो वा व्याधेरन्॥ यथाश्रुतमिति चेत्॥
अग्निषोमीयपशौ श्रूयते यद्यपि वपुखेतीय जमनः पैवा चक्ते वपया कार्येति। तत्र किं पंचावदानं वपायामेवोत हृदया
दिष्वप्यंगेषु संकीर्यत इति संशये। वपोद्देशेन विधानाद्धयपूर्वस्याङ्गं पूर्वं भिन्नत्वाद्व्यसाधिकरणन्यायेन
संकरे प्राप्ते मिधीयते। वपामुद्दिश्य चोद्यते यदि पंचावदानता। स्यादेवमवदाने तु पंचसंख्यात्र
चोद्यते। नहि वपामुद्दिश्य पंचत्वविशिष्टमवदानं विधीयते। अवदानस्य प्राप्तत्वात्॥ अतो वदानोद्देशेन
पंचसंख्या विधानाद्दुद्दिश्यमानस्य वपया विशेषणासंभवात् प्राकृतावदानमुद्दिश्य पंचत्वं विधीयते। वपाग्रहणं
तु प्रदर्शनार्थमिति सर्वेषां पंचावदानं। ननु समासेकदेशमवदानमुद्दिश्यैकदेशान्तरं पंचत्वं संगवत्र येवमर्थ
वद्वीघ्यति। इतरथा ऽपुणानुवादो लक्षणा वा स्यात्॥ सत्यपि पशुयागे तत्पूर्वयोरेकत्वे ऽभ्यासापूर्वभेदान्मैत्रावरुणा

शकां विधानुं अतो वपायामेवोद्दिश्य पंचसंख्याविशिष्टमवदानान्तरं प्राकृतावदानकार्यमध्वर्युप्राकाशदानवद्वि
धीयते वपाग्रहणां २

दिश्यपनैरावह्यापूर्वं प्रयुक्तत्वात्पंचावदानस्य नाङ्गेषु संकरो भवति। उच्यते एकादशावदानानि तानि हि हिरवद्य। शावैपशो
तीति पदे तत् षडवदानवचनमिदमत्राभिधानं तस्य [illegible] मुलयुक्तिः। वपामात्रविषये हि पंचावदाने प्रकृतितः एव हि हिर
वद्यतीति प्राप्त्यात् षडवदानवचनमनर्थकं स्यात्। सर्व [illegible] विषये पंचावदाने संख्यासंनयेह विषः। अवदाने प्रावृत्ते
वदानविधानमर्थवद्भवति। सकलवचनानर्थ [illegible] क्याद्दरमेकस्य वपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्व
मंगीकृतं। तस्मात्सर्वविषयं पंचत्वं। तत्राङ्गेषु षडवदानवचनादुपस्तरणविवृध्याभिघारणाविवृध्या संपद्यते। तस्मा
दंगेष्वपि पंचावदानं।१४। इति पार्थसारथिमिश्रविरचितायां शास्त्रदीपिकायां दशमस्य सप्तमः पादः॥ ॥ प्रतिषेधः
62 प्रदेशे नारभ्य विधानेव प्राप्तप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः स्यात्॥ महापितृयज्ञे दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते प्रदिष्टे श्रूयते॥
नार्षेयं वृणीते न होतारमिति। तथाऽनारभ्य श्रूयते यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेषु येयजामहं करोतीति। राम
तत्र विचार्यते। किं महापितृयज्ञे वरणस्य प्रतिषेधस्य च तत्प्रतिषेधस्य च विकल्पः। तथानूयाजेषु येयजामहस्य प्रति
षेधयोः उत नित्यं नियोगतो वर्जनमेवेति। तदर्थमिदं चिन्त्यते। नार्षेयं नानूयाजेष्विति किमयं प्रतिषेधः। उत पर्युदास ६२
येयजामहं
यजेऽनिराशरं
अनारभ्याधीतं अनाध्याय पेति वर्तुरैश्चरं म्नायभ्रौष्ड्हिवकुरश्चर् येयजाम इति पंचाक्षरं श्रृ रेवषड्कार स्यवैसप्तदशः प्रजापतिः यज्ञ अन्वायत्तत्त्रोक्ते नानूया जेति।

इति। तत्र श्रूयमाणार्थलाभाय प्रतिषेधोऽन्वयपापुनः। पदद्वयमपि ह्यन्यपरत्वाल्लक्षणा भवेत्। प्रतिषेधपक्षे हि वीदक
प्राप्तमार्थं यवरणं स्कन्ध्यैवान्वयेते स्कन्ध्ये व वप्रतिषिध्यते। अनारभ्यवाद प्राप्तश्वयेयजामहेः। पर्युदासपक्षे पुनर्नी
नूयाजशब्दाभ्यां याजान्तराणां नञ्व्दाणातिभ्यां ववरणव्यतिरिक्तचोदप्राप्ताङ्गान्तराणि लक्षणया प्रतिपादेरन्। नयस्मा
हृबना तिसंभवेल्लक्षणा युक्ता। किं चानूयाजशब्दसंबन्धेन नञ्समासप्रसंगः। नित्यो ह्यस्य सुबन्तसंबन्धे समासः इति ब्रूवताऽन्या
र्त्तिकाकारो वचनानर्थक्यं मन्यते। एवं हि बहुलाक्यसमासयोर्नित्यापेतामे नसति द्वेकार्थे समासनियमो हा कश्चिन्नि
वर्तेत तन्मानिवर्तिते तिक तैच्यं वाचवनमिति तद्दानर्थक्यं न ब्रूयात्। आनर्थक्य वचनानुनासैव काव्यमिति गम्य
ते। ततो ननूयाजेष्विति निर्वाच्यं वाचवनमिति तदानर्थक्ये समागम्यः पर्युदासपक्षे वलम्यतइति तद्द्विवक्तायां नित्यः
समासः स्यात्। असति तु समासे ननूयाजेष्विति स्यात्संबन्धे चीरानूनञ्प्रतिषेधार्थ एवज्ञायते। अपि च पदे शानारभ्य
वादाभ्यां विहितत्वाद्भ्यां वचनाभ्यां च प्रतिषिधस्याहरणपेययजामहे योर्विकल्पः। ननु लाभो विनमस्य विधेर्विशे न्य
षविधयस्य प्रतिषेधस्यातुल्यबलत्वाद्बाधकोबाध्येन विकल्पः। तथानुमानिकस्य चोदकस्य प्रत्यक्षस्य चतुराम

अतिदेशा

मी० युक्त इति चेत न्नैवं। तन्नाम प्रत्येन्द्वं विशेषशास्त्रं सामान्यस्यानुमानिकस्य बाधने द्वर्मं यत्र निरपेक्षमात्मानं लभते य
थासिरपदशाखे कुशाहवनीययोः। न हि सर्वविधिः कुशप्राप्तिमपेक्षते न कार्यमात्रापेक्षत्वात्। पदे छिरपि होममा
त्रापेक्षो नाहवनीयप्राप्तिमपेक्षते। तेन प्रागेव कुशाहवनीयप्राप्तेः प्रत्यक्षेण विशेषशास्त्रेणाग्नीघ्रविहिते सिरपदे प
श्वात्सामान्यद्वारालक्षणया प्राप्नुमाणयोः प्राप्तिं निवारयत इति युक्तो बाधः। अत्र तु प्रतिषिध्यस्य स्वापेक्षत्वाद् बुद्धस्थं प्र
तिषेधनात् सारोव प्रतिषेध्ययोर्वृणा ये यजामहे यो र्महा पितृयज्ञे अर्थवाजेषु च प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या प्राप्तिश्च निर्वि
षेशास्त्रकारितत्वादशक्या मिथ्या कर्तुं। तस्माद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। यत एव विकल्पो यं प्रतिषेधे प्रसज्यते। अत तत्प
रिहाराय पर्युदासाश्रयो वरं। नित्यवत्कृतयोर्विधिप्रतिषेधयोः पक्षे प्राप्त्यं नाविद्यमानमिथ्या चकल्पनादत्वं तामुक्तो
विकल्प इति वर्तलक्षणायापि पर्युदासाश्रयणं। नत्वानुयाजवर्जत्वसंबन्धेन समासापत्तिः। विभाषा आयनात्या। तेनेः। राम
कात्यायनेनियं तु वाचवनानर्थक्यं न्यायविरोधादनादृत्यं। अस्ति हि वृत्तिवाक्ययोरेकार्थ्यम् एव हि राजपुरुष इति। ६३
वृत्तेरर्थो राजविशिष्टः पुरुषः स एव राज्ञः पुरुष इति वाक्यस्यापि। विशेषत्वे तावदवृत्तावपि अनन्यमपि न्यायि

63

न्नः स्वार्थसदेकं विशिष्टं प्रतिपादयति वाक्यान्तरैर्या नाराशंसैर्पंसहते। यथास्य राज्ञः पुरुष इति राजपदमुख्या के
पमनुभवत्पुरुषं विशिनष्टि। न चैतावतार्थभेदः। प्रतिपाद्याभेदात्। यदि चैतावता भेदे न समासोऽर्थ। कस्य निवर्त्तक
इत्यं गौक्रियेतततोविभाषावचनात् प्राग्गृविहितो नोपकुम्भादिसमासे नापि वाक्यं न निवर्त्ततत योपपदसमासे नकुं
भकारादिनानर्थैव मिष्टं। तस्मादवश्यं देयं विभाषावचनमित्यन्याय्यं तदानर्थक्यं। तस्मात्समासेऽपि विकल्पः परिजिहा
र्षयानुक्तं पर्युदासाश्रयणं। एवं च प्रदेशान्तरस्थवाक्ययोरेवायं नाकाशेषः प्रकृतिवत्कुर्यादार्थे यथरणा। व्यतिरिक्तं येति
यजे अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञेषु येयजामहं कुर्यादिति तत्स्वविषयेरंगान्तरं यज्ञान्तरविषयमवाद्विहितमेववरणम
नुयाजेषु वये यजामहः। तस्मान्नविकल्पो नमुहान मेव। सोयं प्रतिषेधनिबंधनः प्राकृतादबाधः। शरैः कुशानां प्रत्याम्ना
नात्स्वरूपं दितादि लुलवनादीनामर्थलोपादि तिविशेषो वेदितव्यः।। ॥अपूर्वैर्यार्थवादः स्यात्॥ ।। दर्शपूर्णमासयोरैन्द्र
भागावग्नीषोमाभ्यां यजतीत्येवं विधाय स्कृपतेतेनपशो करोति नृसोमेंद्रिति। किंमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा अर्थवादो अध्वर २
वेति संसयः। तत्राप्रमत्तवा प्रतिषेधः। विकल्पनया द्वायपूर्ववत्पर्युदासः। ननु सोमस्योपदेशात् इति देशाभ्यामायामाग

प्राप्त्यभावाद् उभयमप्ययुक्तं। सत्यं साक्षात्सोमेनाऽप्यमागे तन्नदीक्षीणादिद्वारेणात्वाऽप्यमागाम्यां सोमस्यास्ति संबंधः स गो
प्रतिषिध्यते। तदनेन प्रकारेण सोमांगेषु दीक्षणीयादिषु अप्याऽप्यमागप्रतिषेधः पर्युदासो वेति प्राप्ते ब्रूमः॥ यद्यप
देशेनातिदेशेन वाऽप्यमागे सोमे प्राप्नुयात्तांत ततः निषेधः स्यात्। यदि च सोमासोमयोः साधारणमाऽप्यमागविधानमन
64 विष्यत्ततोऽसोम इति पर्युदासो वा वाक्यभेदः स्यात्तन्नत्वेवमस्ति नच दीक्षणीयादिषु प्रतिषेधः। तथा सति न सोम इत्यनेनै
वार्थोऽसोमीयेष्वपि पशौ प्रतिषेधः सिद्धेत्तत एवत हि कारेषु निरूढादिष्वपि पशुष्ठ दिप्राप्त्यभावात् पशाविति प्रतिषेधो
नर्थकः स्यात्। सोमशब्दस्य चैवं लक्षणा स्यात्। नच वाजपेयस्यैव यूपे नाऽङ्गः हारकः सोमाऽप्यमागसंबंधो निर्दिश्य
ते॥ स [illegible] हि संबंधः सात्र समभिधत्ते स प्रमीत्वाधाराधेयभावमेवानुवंगांगत्वेनाधाराधेयभावः संभवति। तस्माद
गाङ्गिभावनिर्देशो मा। स चाप्राप्त इति त[illegible]त्रि विषेयपर्युदासावयुक्तौ। तस्मान्न पशाविति सोमस्य संबंधो वा होतेर्यासोम राम
स्य स्य नाऽ[illegible]भागो वैयशाव यी ति॥ अप्यपनयतीति [illegible] किमयं प्रतिषेधः पर्युदासो वा॥ विकल्पपरिहाराय पर्युदास इ
तिके चित् तदयुक्तं। अनन्तरवृत्तस्योपां[illegible]ऽप्यमागाङ्गः विधेः केवलदर्शपूर्णमास विषयत्वेन पक्षे चा ६४

नि

ग्नु शास्त्रार्थप्राप्तत्वात्। न च यागस्य प्रकृतिवद्बाधः स्यादेवं वाक्यशेषः तस्य त्वसन्निधानान्नैकवाक्यत्वे च न सोमइत्यर्थ
वादीनाव कल्प्यते। न ह्येवं संभवति यथा सोमस्याज्यभागव्यतिरिक्तमङ्गं मेच्छिकं कुर्वीत थाप सोरपीति। सोमस्या
पूर्वस्य त्वदेच्छिकांगाभावात्। संभवति त्वेवं। यथा सोमस्याज्यभागौ न कर्तव्यौ तथा पसोरपीति। तस्मात्प्रतिषेधः। तत
श्च यथा वाज्यभागयोर्विकल्पः॥ शिष्टात्तु प्रतिषेधः स्यात्। सामान्यविधये विधौ विशेषविधयो नञः पर्युदासन्
येणा विधेर्वा वाक्यशेषद्ध्यतः क्रमप्राप्तविधिपक्षे नञ अपवाद इति। अथ कोऽयं प्रतिषेधो भवतीति। तत उच्यते
। यत्रैवमर्थासिद्धिस्तत्र हि स एव नकारः श्रूयते यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति नातिरात्र इति। तत्र प्रतिषेधः पर्यु
दासार्थवादासंभवादगत्या वकरणाकरणयोर्विकल्पः। प्रतिषेधार्थत्वाद्याकरणेपि क्रतुर्हि निधिपर स्त्रीति कल्प्यते॥
विध्यर्थवत्त्वाद्यथानुष्ठाने फलभूयस्त्वमित्युभयोरुपपत्तिः। न वेदन्यं प्रकल्प्येत्युक्तानामर्थवादः स्याद्दानर्थक्या
त्परसामर्थ्याद्वा॥ अस्येदानीमपवादः क्रियते। शिष्ट्यापि त्रुपमात्रा नञः कश्चित्प्रतिषेधार्थमपहायार्थवादार्थोऽभ
वति यत्र विध्यन्तरे लोकवाक्ये च। यथा ह्यग्निहोत्रे जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा वेत्फल्कास्म

आरण्यतिलाः
आरण्यगोधूमाः

आरण्याचित्ताः आरण्यामोघ्न २

65

नाहुतौ वै जर्तिला अग्रवेधुकाश्चेत्युक्तं। ततः पुनः पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतं। तत्र संशयः। किं जर्तिलगवेधु
कानामनाहुतिवाद प्रतिषेधः उत पयसो होमस्यार्थवाद इति तत्र पूर्वपक्षेण न्याय्ये न प्रतिषेधार्थता॥ जर्तिलगवेधुकास्ताव
द्वित्यवे न लिङ्‌प्रत्यये न विहितं तस्मिन्नयमनाहुतिवादः प्रतिषेधः। पयसो विधिस्तु वाक्यान्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते। यद्य
पि जर्तिलगवेधुका विहिताः स्युस्तथाप्यनाहुतिवादो नैव प्रतिषेधो नर्थकत्वात्॥ विकल्पार्थेन हि प्रतिषेधः स्वे ह
विकल्पः पयोविधिमेव जर्तिलगवेधुकानां सिद्ध इति व्यर्थः प्रतिषेधः। प रेणाच विधिनास्य समस्तस्यैकार्थत्वम
र्थवादस्तथा संभवतीति न पुनर्वाक्यभेदः तस्मादनाहुतिवादस्तावज्जर्तिलादीनां द्वारेण पयसः स्तुत्यर्थः। यद्येवं
तदा जर्तिलादिविधिरपि तन्निंदाद्वारेण पयसः प्रशस्ततरत्वं ज्ञापयन्नर्थवाद एव न विधिः॥ एकवाक्यत्वसंभवे ह्य
नेकार्थानुबंधिवाक्यभेदकल्पनमन्याय्यं। तस्मात्पयोमात्रं विधीयते अन्यत्सर्वोऽर्थवादः॥१८॥ पूर्वेष्वतुल्यकाल राम
त्वात्॥ अप्राप्ते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसंते ब्रह्मवादिनः। यद्यनुमान् जुहुयात् यथा पूर्वमाहु ६५
तीर्जुहुयात् यदन्ने जुहुयादग्निः पराभवेद्धस्मीमेव होतव्यमिति। तथा चातुर्मास्येषु त्र्यंबकानां वैमिद्यमाद्योस्व

कृत्स्न अप्रत्यते अभिघार्याः अनभिघार्या इति मीमांसंते यदभिघारयेद्रुद्रायास्य पशूनभिदध्याद्यन्नाभिघा
रयेन्नरुद्रायास्येपशून [illegible] १

सर्वोऽर्थोमित्यादिना २

ल्वाहुरभिचार्या एवेति। तत्र संशयः। किं होमाभिचारणयोर्विकल्पः उतानुष्ठानमेवेति। तत्र होमाभिचार
णयोर्विधेयत्वमविवादम् नो होतव्यमभिचार्या इति विधिद्वयमेव। न चात्र तिलस्य वर्णवदन्यार्थं। एवं च न होतव्यो ना
भिचार्या इति वृप्रतिषेधार्थमेव भवति। न मीमांसाविशेषणं। न ह्येकपक्षावलंबिनी मीमांसा संभवतीति। तस्माद्धो
नि तव्यमिति विधेर्न होतव्यमिति च निषेधाद्विकल्पः। सति च विकल्पे अन्यतरपक्षपरिग्रहाय प्रयोगदशायां मीमांसा
भवतीति तदभिप्रायेणानुवादो मीमांसाशब्दः। अंते तु ऋष्मी होतव्यमिति तु ऋष्मीभावगुणविधानार्थं वचनं। अ
ने पि च तु शब्दायासे पक्षे मिदधादित्यभिचारणनिंदाकल्पता हि वैश्यो यो भवेत्। तस्मान्निषेध एवायमिति त्वभि
चार्या इति प्राप्ते ब्रूमः। सत्यं होमाभिचारणे विधेये। तथाप्येकपक्षे श्रवणान्न विध्यर्थमुभयोरपि होमाहोमयोर्मी
मांसासंबंधावगमाद्देवनन्यपरं श्रवणं विध्यर्थं। तदर्थवादोयं। निंदापि च प्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थैव। एवमिद
मभिचारणे प्रथात्वे प्रसक्तमपि दोषमानाहत्यतव्यमिति। तस्मान्नविकल्पो नियत एव होमाभिचारणे॥५॥ उ
पवादस्तवत्तद्वत्॥ अग्न्याधेये वारवंत्यादि सामगानविधायकं श्रूयते। न बृहत्सामानि गायेदिति। तत्र संशयः। कि

क

इतिश्वनुवाद ४

ब्रह्मशब्दो न विप्रत्वजाति ... लोकदृष्टा... तेयस्य वेगानं प्रसक्तं नास्ति ... निषेधस
तिविधि निषेधाभ्यां एक विषयाभ्यां उ
दानुग्राम विकल्पते स्मा ... नदरणमात्

किमयं प्रतिषेधोऽनुवादो नित्यं सामगानमुत प्रतिषेधार्थमेवेदं विकल्पः सामगानस्येति । तत्र ब्रह्मलोकगानप्राप्त्यभा
वादनुवादोऽयं निषिद्धत्वेन नित्यं गानं नैवं । अनुवादमात्रस्यानर्थकत्वात् । न समाप्तानं निषिद्धोऽर्थः । ब्रह्मशब्दस्तु ब्राह्म उसन
णपरोऽनुवादः ॥ ५ ॥ दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधो विशेषात्सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ ज्योतिष्टो
मे श्रूयते । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति । तत्र विचारः । किमयं सर्वेषामेव पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां चोपादि
ष्टानामतिदिष्टानां च प्रतिषेध उत ... दिष्टानां पुरुषार्थानां च । अपि वा पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रादीनामिति । तत्र
विशेषात्सर्वेषां । आहत्य विहितानां तु ग्रहे जुहोतीत्यादीनां वचनबलात् ... र्जमानदेशिकानां चतुरवत्तहोमादीनाम
ग्निहोत्रादीनां च बाध इति प्राप्तेब्रूमः । विकल्पप्रशंसान्तरार्थ प्रतिषेधः ॥ तस्मात्पुरुषार्थानामेव ॥ नत्रापि प्रति
षेधपक्षे विकल्पदोषः स्यादेव । तस्मात्पर्युदासोऽग्निहोत्रादिविधेः शेषो यम दीक्षितोऽग्निहोत्रादिं कुर्यादिति । न वै राम
तत्क्रतुमसंनिहितत्वादग्निहोत्रादिविधेः तस्मात्प्रतिषेधएवायं । न च विकल्पप्रसक्तिरेकाप्यामावात् । यद्धा भावपि
विधिप्रतिषेधौ पुरुषार्थौ क्रत्वर्थौ वा न विरुद्धौ तौ ततो विकल्पितमयानां पुरुषार्थकर्मणां तु विहितानामग्निहोत्रादी ६६

66

नांक्रतुमध्येऽपि प्राप्तानां प्रतिषेधः क्रत्वर्थतया क्रियते स्तु पगमादि प्रतिषेधश्च क्रतुमनुतिष्ठता वश्यं वर्जनी
या न्यग्निहोत्रादीनि भवंतीति नास्ति विकल्पप्रसंगः। यदा च प्रतिषेधपक्षे प्याविकल्पस्तदा क्रत्वर्थलिप्स्याया प्र
प्रकरणानुजिघृक्षया च प्रतिषेधत्वमेव न्याय्यं। पर्युदासपक्षे हि नश्यस्वदीक्षितशब्दावुभावपि दीक्षितव्यति
रिक्तपुरुषलक्षणार्थौ स्यातां। तस्मात्प्रतिषेधः। न चापि विकल्पो मा वा तत्फलतः पर्युदासत्वं भवतीति भवान्स्त्वमा
श्यकारी स्यात्पर्युदासत्वमुक्तं। यदि तु पर्युदासः स्यात्तदा वरं क्रत्वर्थानामेव होमादीनां पर्युदासः। यद्यपि प्रत्यक्षे
णाविशेषनृणोपदिष्टानां यहे जुहोत्यो दुर्वर्षं जुहोतीत्येवमादीनां नामशेषकः पर्युदासः। तथापि सामान्यतो
तिदेशेन प्राप्यमाणानां चतुरवत्तहोमनारिष्टहोमानां माषेयवरणाच तत्पर्युदासः स्यात्। ननु ते दीक्षितस्यैव वि
धीयंत इति कथं तेषु दीक्षितस्य पर्युदासो विधीयते। नैवं। न दीक्षितत्वावच्छेदेन सह तन्न(?)ः पर्युदासत्वमदीक्षित
इति कथं तर्हि ददीत्यादिशब्देः दीक्षितो दानहोमपाकव्यतिरिक्तान्निप्रावृत्तान्(?) यागानि कुर्यादिति। एवमति
देशपर्युदासेन प्रकरणागतानामेव प्रायणीयादिविधीनां दीक्षोत्तरभाविनां सेधोमवन्नयं पर्युदासो नास्ति

67

हिताग्निहोत्रादिशेषतामवलंबते। तस्माद्बन्धलोपपरिहाराय पर्युदासपक्षं परित्यज्यास्त्वर्थस्य प्रतिषेधव
मेवाङ्गीकृत्य कथं प्रतिषेधे विकल्पप्रसंगात् तु स्वाध्यायो नामेव प्रतिषेधः कल्प्यं गतया विधीयत इत्येतदेव समंज
सं॥ ॥ अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात्॥ नन्वप्रसंगसमाप्या कृता
था प्रवृत्तस्य प्रसंगात्सामान्यविशेषवाक्यं चिंतयति यदाहवनीये जुहोतीति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य पदे जुहो स्यो निषेधे
तीत्यस्मिन् जुहोति गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोतीति विशेषविहितैः पदादिभिः किं विकल्पो यथा चेद् इति
बल संदेहः। यदि सामान्यविशेषयोः कल्प्यत्वं ततो विकल्पः विशेषबलीयस्त्वे तु बाधः तत्र सामान्यस्यापि लब्धलाभत्वे
नाविशेषत्ववत्॥ नाग्निलिंगमादित्यवद्बाधो नापि बाधोऽतिदेशवत्॥ लिंगादिवत्स्याद्धि शास्त्रस्य शीघ्रप्रवृत्तेर्न कल्पना
निरोधाय कल्प्योपबाधः तथातिदेशस्यानुमानिकत्वात्प्रत्यक्षेणाशरादिशास्त्रेणाविरोधे सति तद्विषयं परिहृत्य विषया राम
न्तरे परिकल्पना कृत्स्नः तु शास्त्रं नाम बाध्यः सामान्यसामर्थ्यं तु कृत्स्ने प्रत्यक्षकृतं वा विशेषशास्त्रं वस्तुतः तुल्यबलत्वाद्वि ६७
द्विकल्प एव युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः। प्राप्तिः सामान्यशिष्टस्य विशेषेण लक्षणेन बाधात्। कृत्वा विशेषे शिष्टस्य न स्माद

स्विवलावलं । पत्नीसंयाजादिषु होमविशेषेषु होमसामान्येऽश्रुतस्याहवनीयस्थलेऽक्रणाया प्राप्तिः गार्हपत्यादि
तु श्रुत्यैव होमविशेषे विधीयते । न नास्मिन्विषये श्रुत्या सिद्धप्राप्तं गार्हपत्यादिकं लक्षणया मंथर प्राप्तमाहव
नीयं निरुणद्धीति वाच्यं ॥ ॥ अप्रकरणे तु यत्कांचं विशेषे श्रूयमाणं मिविकृतमाज्यभागवत्प्राकृतप्रकृतेव ति
धार्थः । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याविहितं साप्तदश्यं प्रकृतौ पांचदश्येन बाधितं विकृत्यर्थमि
ति स्थितं । विकृतिष्वपि काम्येषु । यथा मित्रविंदाध्वरकल्पादिषु प्रकरणे साप्तदश्यं श्रुतं । तदिदं प्राकरणि
कं सप्तदश सामिधेनीवचनं किमाज्यभागविधिवदपूर्वतापरमुतोपसंहारार्थमिति संदेहे । कुतः प्रोपकारा
प्रकृतौ सामिधेन्यो यतस्तत्र तासिरेव निराकांक्षा नेकंति प्राकृता एवं । साप्तदश्यं वनारभ्यवाद प्राप्तमनूद्य
ते सामिधेन्यस्तु योद्ध्वे तेनासिद्धा पूर्वता स्फुटा । न वेदेवमपूर्वत्वं सामिधेनी विधिपदि । साप्तदश्याविधित्वे प्रांत
स्या न्नापूर्वता भवेत् ॥ साप्तदश्यविधौ किमित्यपूर्वता न भवति । तस्य सामिधेनीमि संवंधस्तासां च चोदकप्राप्ते
र्नैयोरलोपः संभवति । चोदकलोपे चापूर्वत्वमिति न साप्तदश्यविधावपुष्टत्वं । किं च यथा साप्तदश्यं ह्यनारभ्यवादे
नौ१

बं

नसामिधेनीसंबंधित्वाच्च तं प्रापयतं इत्येनत्र। लब्धं तं नैव कल्पयति तावत्प्राकरणिकेर्थे चेन्नेरथ्यकल्प्यादिसंघेक
तेद्रीणार्थापतिर्नकर्मान्तरसंबंधं चैकल्पयति। तेन सामिधेनीदशोपसंहारार्थानि प्राकरणिकानि वचनानीति नाप्रवृत्तं॥
मंत्रेष्वेवाकांक्षोपलब्धेर्गौणोपदेशात्स्यात्॥ तथा अनारभ्य श्रूयते स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति
होम विदेकेषु विदर्विषु पुनः स्वाहाकारः पठ्यते॥ पृथिव्यै स्वाहा अंतरिक्षाय स्वाहेति। तदिदमनारभ्यवाद प्राप्तस्य स्वाहा
68 कारस्य विशेषेषु पुनः श्रवणं सामिधेनीदशवत्कृतुपसंहारार्थमिति मत्वा नत्यो तरं। पृथिव्यादिशब्दास्तावन्मात्रवर्णिक
देवताविधानार्थः स्वाहाकारपाठस्तु वषट्कारवैकल्पिकत्वेनानियत प्राप्तस्य स्वाहाकारस्य नियमार्थो नोपसंहा
रार्थः। तस्माद्धोमांतौ च प्रमिनाक्ति स्वाहाकारस्यवाच्यं॥ ॥ अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशात्प्रवृत्तिः स्यात्॥
अग्निः अनारभ्यवाद विहितः। स्वाक्ये न प्रकृतौ विकृतिषु चैकासु विहितो नियुज्यते। अथातोग्निमग्निहोमेनानु राम
यजति तमुक्थ्येन तम तिरात्रेण तं त्रिरात्रेणेत्येवमा द्वादशरात्राद नुक्रांतं॥ सोयमग्निर्यास्तु विकृतिषु वाक्येन नो ६६
पदिष्टो यथा षोडशिषु वाजपेये वतत्र किं चोदकप्रा स्याकर्तव्यो नेति संशयः॥ तथा तिग्राह्या नाम ग्रहाः प्रकृतौ

ताः विकृतिष्वपि कासुचिदुपदिश्यन्ते अग्नीषोमीयादौ अग्नीषोमादिश्वजितिग्रहीतव्याइति । तेष्वपि विकृत्यन्तरे
षु ग्रहणानेति संशयः । तत्र चोदकेनाप्यतिग्रहणं विकृतौ न प्रदिश्यते । कासुचित्कृत्वः तस्य तथा हि स्यादनर्थ
कं । तस्मात्तदर्थवत्त्वाय प्रदेशो नेति कल्प्यते । तेन पत्नीपदेशो स्यात्तत्रैवान्यत्र न क्रिया । उच्यते । अग्न्यन्तरवद
स्यापि प्राप्तिश्चोदकतो ध्रुवा । चोदकार्थस्य कृत्स्नत्वात्कस्यचिच्छ्रवणं पुनः सामानविध्यसिद्ध्यर्थं नातिदेशं निवार ५
येत् । कोर्थः सामानविध्ये चेद्गुणकामप्रवर्तनं । यासु विकृतिषु विधीयते तासु प्रकृतौ च समानं विधानं भवति । वि
कृत्यन्तरेषु तु चोदकतः प्राप्तिरिति न प्रकृतितुल्यं विधानं । समानविधानत्वे च प्रयोजनमग्न्याश्रितानां गुणका
मानां स्थिनश्चितं विन्वीत स्वर्गकाम इत्यादीनां तास्वपि विकृतिषु प्रवृत्तिः । गुणकामा हि प्रकृतमग्निमाश्रयं
ति । प्रकृतश्चाग्निः प्रकृतिविकृतिसाधारणभूत इति तथाभूतस्याश्रयत्वाद्विकृतिष्वपि गुणकामप्रवृत्तिः । यासु
तु विधिर्नास्ति तासु तु न गुणकामाः प्रवृत्तं तेन निवृत्तिश्चोदकमभेदादिति न्यायात् । तदेवं गुणकामप्रवृत्त्यर्थं विकृ
तिषु कासुचिच्छ्रवणमिति न तद्बलेनातिदेशाभावः शक्यते कल्पयितुं । तस्मादस्त्यतिदेशः ॥ अत्र केचिदाहुः ॥

श्रीः
राम
६९

अग्नीरथ्याधीनोग्निः प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्प्रकृतौ न लभते निवेशं। अप्राकृतस्य च नाविकृतिष्वतिदिश्यते।
तेनोपदेशेनैवास्य विकृतिषु प्राप्तिरित्यनुपदेशतः षोडशिवाजपेययोर्नाग्निश्चेतव्य इति। तदयुक्तं। अग्निष्टोम
यावचयन प्रकृतावपि विधानात्। ननु विकृत्यग्निष्टोमाग्नि प्रायं तद्दृ विष्यतिप्रसक्तो प्राकरणिकोत्तरवेदिविरोधात्।
न प्रकरणेन वाक्यसंकोचो युक्तः। किंच। प्रकृतेनैवाग्निष्टोमेन व्यापेक्षं। विकृतीनां त्वतिदेशापेक्षमिति प्रकृतिरेवानेना
नाभिधीयते। नवात्र साप्तदश्यन्यायः। साप्तदश्यस्य हि सामिधेनीमात्रसंबंधो वाक्येनावगम्यते। अत्र तु संबंधः कल्पयि
तव्यः। पांचदश्यस्य तु प्रकरणेन संबंधः कॢप्त इति युक्तं बलाबलं। अग्निष्टोमशब्दस्तु क्रतुमेवाभिधत्त इति तत्संबंधो
वाक्यक्लृप्त इति न प्रकरणेन बाधमर्हति। तस्मादस्ति प्रकृतावग्निरिति विकृतिष्वप्यतिदिश्यते। तत्र साद्यस्क्रेषु सार
स्वतेषु सत्रेष्वप्रकाशत्वात् काममग्निर्नचीयतां षोडशिवाजपेययोस्तु चेतव्यः॥१११॥ उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य
होमसंयोगादधिकमाज्यस्य तु स्याच्छ्लोकवत्तु स्यात्तेन गुणानुतत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोरुपस्तरणाति हि हविषो वद्य
ति अभिघार्यतीतिविधाय श्रूयते चतुरवत्तं जुहोतीति। तत्र संशयः। किं चतुरवत्तहोमे हविष एव चतुरवदानमुपस्त

राम
६९

तत्र क्रयानंबंयने विहिते क्रियमाणो साधस्क्रखं भवत्येत सरस्वतीतीरं प्रतियागस्य ज्ञानं यथन मशक्य मिति साधस्के पृष्ठ

रणाभिघारणे त्व। धिके। ध्ववदानं चयत्तांतरं। उतोपस्तरणाभिघारणाभ्यां सह चतुरवत्तं हविषो नित्यं द्विरेवावदानमिति।
तत्र द्वितीयासंयोगाच्चतुःखंडनसंस्कृतं होतव्यं हविषः [illegible] तस्माद्धोतव्या खंडनं चतुः। चतुरवत्तमिति द्वितीयानिर्दे
शाद्धोतव्यमेव चतुरवत्तं कर्तव्यं। हविश्च होतव्यं नान्यं। तस्माद्धविष एव चतुरवदानं उपस्तरणाभिघारणं चाधिकं। न चैतेना
चतुरवदान ४ धिके न होमे न चतुरवत्तविधानतः तस्माद्धोतव्याद्यात्त्ववदानयो विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। चतुःसंख्यावदानस्य होमां [illegible] चोद्य। गं
ते [illegible] यदि। तत एवं भवेत्तानुपपत्त्या प्राप्तानुकीर्त्यते॥ चतुरवत्तं जुहोतीति नात्र चतुःसंख्याविशिष्टमवदानं होमानुवादेन वि
धीयते। होमस्याग्रेण द्विवाकोरप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात्। न च यत् चतुरवत्तविशिष्टहोमविधिर्गो [illegible] म [illegible]
रवात्। न चाविहितास्यांगत्वम [illegible] तो न चतुःसंख्याहोमांगं। कार्तर्हि वचनस्य गतिः। यच्चतुरवत्तमित्युपस्तरणादि वाकावि
तत्चतुरवत्तानुवादेन तत्संस्कारतयाऽनुहोलिनात्यागदेवतोद्देशाचुत्पत्तिवाक्यासिद्धावनूद्यप्रकृते पौ विधीयते। उपस्त
रणाभिघारणाभ्यां च सह चतुरवत्तं प्राप्तमिति यथाप्राप्तानुवादात् सहैवोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तं। यद्यपि हो
मांगतया चतुरवत्तविधिः त [illegible] र्थप्यवत्तमात्रं विधीयते न चतुःसंख्यावाक्यान्तरप्राप्तानुवादत्वेनापि संभवतो विधाने

भोरवाप्तेः। यद्यपि संख्या होमाङ्गतया विधीयते तथापि साधनमात्रपरिच्छेदेनाङ्गत्वोपपत्तेराज्यस्यापि च संस्कारद्वारेण होमसाध
नत्वात् उपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमित्याश्रीयते। एवं च द्रव्यदानस्य पाक्षिकोऽवद्योन कल्पितो भवति।। सा प्रदेशप्रव
र्त्तयिष्यति॥ ऊर्ध्वं विंशतेयं। यदा चतुः [illegible] संख्या होमाङ्गतया विधीयते तदा किमाज्यद्रव्यके उपांशुयाजे चतुरवदानं कर्त्त
व्यं नेति संशये। चतुरवत्तं विहितं कथं संपादनीयमित्यपेक्षायामुपस्तरणादिप्रकारविधानात् तस्य च केवलसान्नाय्येऽसद्य वि
यत्वात् तत्रैव चतुरव [illegible] दानमुपसंह्रियते सा प्रदेशस्यैवादि तिप्राप्त उच्यते। चतुरवत्तमविशेषविहितं सर्वहोमार्थं। न च तच्छेषत्वे
नोपस्तरणादिविधिः। हविःसंस्कारार्थतया तूपस्तरणाभिघारौ विहितौ। ताभ्यामेव तु सान्नाय्ये पयश्चतुरवत्तसंपत्ते
र्न हविषश्चतुरवदीयते। यत्र त्वाज्यभाग उपस्तरणादि न श्रूयते तत्रान्यतः संपत्त्यभावाद् हविष एव चतुरवदानं परमार्थ
तस्तु। नात्र चतुःसंख्या विधीयते। अन्यपरे वाक्येऽनुवादत्वेनापि संभवन्त्यां विधानस्यान्याय्यत्वात्। अतोऽवत्तानुवादेन
होमविधौ न होमाङ्गतया वत्तविधिः उपांशुयाजेऽप्यनु चतुर्गृहीतं जुहोतीति वाक्यात् चतुर्गृहीतविधिः न चतुरवत्तेनावाका १०
त्। पुरोडाशाभ्यामित्यादिवत् तानां पुरोडाशयोरनुपदेशत्वं कुतितत्वाद्वेश्यत्ते भवत।। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते पुरोडाशा

भ्यामेवासोमयाजिनं याजयेद्यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च सान्नाय्येन तु सोमयाजिनामिति। तत्र पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिन
मिति किमयं विधिरुतानुवाद इति संश[illegible]यं विधिरेवेवव हेवः पक्षः। अधिकृतोपदेशादित्येवः कर्मान्तरविधिरित्यन्यः।
याजनविधिरित्यन्यतरः कालोपदेशादित्यपरः। आग्नेयस्यानुवादः ऐन्द्राग्नस्य पौर्णमास्यां विधिरित्यन्यः। तत्रावर्थवावाहि
धिः अनुवादस्यानर्थक्यात्। तत्राधिकृतविधिं पुरोडाशाभ्यामेवौं वा सोमयाज्यधिक्रियते न सान्नाय्येनेति। असोमयाज्येव
वाताभ्यामधिक्रियते न सोमयाजीति। तदयुक्तं। समस्ताभ्यां हि दर्शपूर्णमासाभ्यां चोदितं फलं न केवलाभ्यां पुरोडाशाभ्या
मसोमयाजिन उत्पतुमर्हति। नापि नित्ययोः पुरोडाशयोरनित्यमसोमयाजिनं पुंसं भवति विधिः। तस्मात्कर्मान्तरे एते
विधीयेते। नैवं। प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादेवकारानर्थक्याच्च। याजनविधिः स्या[illegible] हि भवतु। न। फलश्रवणात्॥ परस्मैपदनि
र्दं शाब्दं न फलकल्पनापि शक्यते। तेन कालविधिरेवऽऽपन्नः। असोमयागकाले पुरोडाशाविति। तद[illegible]पि न वक्तुरस्वं सान्ना
य्यवैकल्पिकोहैन्द्राग्नः। सान्नाय्यं च नासोमयाजी सन्नयेदिति वचनात्सोमयागकालात्परतः प्रवर्तते तेन तद्वैकल्पिकस्यैन्द्रा
ग्नस्य प्राक्कालः प्राप्त एवेति न तद्विधिर्व्यर्थः। तस्मादाग्नेयस्य पर्व[illegible]द्वयेपि प्राप्तवादनुवादः। ऐन्द्राग्नस्य वेमावास्यायां वि

३

हितस्य पौर्णमास्यामप्राप्तस्य विधिरिति युक्तं। एवकारानर्थक्यात्समुच्चितयोश्चतुर्दश्यष्टम्योरेकेन लिङ्शब्देन कस्यचिद
शाद: नुवादः कस्यचिद्विधिरिति वैरूप्यमयुक्तं। तस्मात्पूर्वोक्त एव कालविधिरस्तु। न च प्राप्तः कालः सान्नाय्यं ह्यसोमयाजिनोऽपि
७१ विहितं तद्दुग्धं प्रयेदिति। प्रागूर्ध्वं वा सोमात्सान्नाय्यस्य काल एवेति तद्धि कालविशेषं द्वारस्योभयोः प्राप्तौ संभवंत्यां प्राक्काले
एव नियम्यते। तन्नियमाच्च प्राक्सोमादैन्द्राग्नसान्नाय्ये विकल्प्येते। परत्वात्सान्नाय्यमेव भवतीति युक्तः कालविधिः। नैवं। अ
71 सोमयाजिनाकालोऽवलम्ब्यते न चैतद्युक्तं। तस्मात्सान्नाय्येन सोमयाजिनमित्यस्यायमर्थवादः॥ ॥ उपांशुयाजमन्तरा य
जतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वाद्यथाकामी प्रतीयेत॥ उपांशुयाजस्य द्रव्ये संदेहः। विमर्शत्राप्तं यत्किंचित्स्यादुताज्यमेव ध्रौ
वमिति। तत्र विशेषाश्रवणादनियमः। आज्यस्यैव नावुपांशुपौर्णमास्यां यजतीत्यस्य कालविधिपरत्वेन द्रव्यविधावसा
मर्थ्यात्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमित्य स्य यथैव शब्दोपबद्धस्य वर्तमानापदे राम
शः सद्रूपस्य विधिसामर्थ्याभावादि। तत्र ब्रूमः। यद्यपि तावद्विधिर्न स्यात्तथाप्यसंयुक्तोऽप्यर्थो ध्रौवमाज्यं प्रयोगेन न समवे
त्यानन्तरम्, तद्द्रव्यकेषु प्रकृतेषु यागेषु द्रव्याकांक्षेषु निविशते किमुत पदाविस्पष्टतादर्थ्यचतुर्थीसंयुक्तं विपरिणा ७१

मलत्वाविचित्सामर्थ्यं सर्वस्मिन्वा एतदिति वचनमेव विद्यते। तस्मान्नाग्नेयो वाज्यभागस्य द्रव्यं॥ ॥ तद्द्रव्यदेवतायास्या
त। उपांशुयाजस्यैव देवतायां संदेहः। किमर्थं प्राप्ताया का विद नियमेन स्यात्। उताहो काश्चिन्नियम इति। तत्र वि
ष्णुरुपांशु यष्टव्योजामित्वायेत्यादेरर्थवादत्वादन्यस्य च देवताविधेरदर्शनादनियमः। नाविहिता देवता भवति।
तस्माद्देवतापेक्षीयमुपांशुयाजविधिः प्रकरणावशाद्दर्शपूर्णमासतंत्रगतानि रिकवाक्यानीति ना नियमः॥ ॥
धर्मोद्वाभ्यां प्रजापतिः॥ तांत्रिकी देवता इति स्थिते कालासामिति चिंत्यते। देवताविचारसमानहेतुकत्वादस्य काल
विचारो पि सहैव तेन क्रियते। तदयमत्र विचारः किं प्रजापतिर्देवता। उताग्निश्च उत विष्णुरमावास्यायां योपांशुयाजः
किं वो नयोः पर्वणोर्विष्णुः प्रजापतिरग्नीषोमो च व्यवस्थिता विमा यया देवताः। यदामावास्यायां तदा विष्णुः पौर्णमा
स्यां तु प्रजापतिरग्नीषोमो चेति। अथवा पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजो विष्णु पा भवति सोपि देवतास्त्रे त्रेव विकल्प्यंत इति।
तत्र धर्मस्तंभ प्रजापतिर्देवतेति गम्यते। सा हि यत्किंचित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांशु वृतत्रि पत इति वचना
दुपांशुत्वं धर्मो यागो [illegible] प्राजापत्यत्वोप्यवसानं। न प्रजापतिरुपांशुत्वं धर्मानुगृह्णीयाद [illegible] धर्मैः

रामः
प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति विधेन तदर्थवादत्वयं पक्तिं विना जापत्यमिति। तस्मात्तं प्रति पत्यभावान्न प्रजापतिः
७२ ।मुख्यत्वाद्वैविग्निः स्यात्। सोऽपि न। विष्णुमंत्रवर्णान्न स्यात्। आग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवाक्यायुगलयोर्मध्ये वैष्णवं याज्या
नुवाक्यायुगलमाम्नातं। यागद्रव्यं पुरोडाशद्वयमध्ये विहित इति स्थानसामान्यादेष एव मंत्रद्वयमस्यांगमेव हि स्यु
क देवतां परिकल्पयति। आग्नेयैन्द्राग्नमध्ये वर्तित्वाच्च मंत्रयोरमावास्याकालत्वाविशेषात्। विशेषविहितो विपयोगो मंत्रव
शाद्दर्शमावास्याकालत्वेऽतिनिश्चीयते। सत्यं मांत्रवर्णिकी देवता। न तु विष्णुरेव मंत्रवशाद्देवतेति सोऽपि देवता व्यवहि
72 तार्थकल्पे न सुतरामयोश्च पर्वणोरुपांशुयाजः स्यात्। तथा हि। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वंचौ पुरोडाशावुपांशु
ति याजमन्तरा यजेत्य जामित्वायेत्यविशेषेण पुरोडाशद्वयलक्षितकाले विधानात्तु मयोश्च पर्वणोः पुरोडाशद्वयसं म
वादतु मयत्रोपांशुयाजः स्यात्। न चामावास्यायां जामिता दोषः। यास्त्वि कः। सोमयाजिनस्त्वैन्द्राग्नाभावात्तत्तुल्यं पौ राम
र्णमास्यामपि पाक्षिकत्वम्॥ असोमयाजिनो ग्नीषोमीयाभावात्तस्मात्पाक्षिकेणैव जामित्वापनयने मयत्रा ने ७२
र्थवाद इत्युभयत्राप्युपांशुयाजः स्यात्॥ तत्र तावदुक्ता मग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजत्रित्येन

ष्ठा घा ३

नवचनेनपौर्णमासीकालवर्त्तिनोग्नीषोमदेवताविधानान्मंत्रवर्णोच्चस्यानामग्नीषोमौ। प्रजापतिस्त्वमंत्रवर्णो
त्स्यादाग्नेयाग्नीषोमीययाऽप्यनुवाक्यामध्येतैत्तिरीयाणां प्राजापत्ययाऽप्यनुवाक्याम्नानात्। विष्णुस्तु पर्वणि तेन
न्यायेनामावास्यायां स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। वि देवताः सत्यं मंत्रवर्णाद्विकल्प्येतः। ननु कालद्वये यागः पौर्णमास्यां
नुवाक्यातः। उपांशुपौर्णमास्यां यजनित्यत्वेन प्रत्यक्षवचनेन पौर्णमासीविधानात्पौर्णमास्यामेव स्यात्
कालविधानं ह्येतत्। न देवताविधानं मंत्रवर्णाद्विकद्देवतानां लब्धत्वात्। पौर्णमासीकालविशिष्टयागानु
वादेन यद्देवताविधौ विशिष्टानुवाददोषापत्तेः। तस्मादुपांशुयाजानुवादेन कालविधानमेतत्। अग्नीषोमयो
हणं तु मंत्रवर्णोक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थं येत्वाश्वलायनाः कालविधिमनिच्छन्तः पर्वद्वयेप्युपांशुयाज
माहुः। तेक यमि वत्रयोदशामावास्यायामिति लिंगं समर्थयेरन्॥ कालविध्यभावे च पौर्णमासीवाक्ये ना
नुवादासंभवात्पूर्णमासशब्देनापि न फले विनियुज्येतेति प्राधान्यमुपांशुयाजस्य न स्यात्। अथाज्यभागादि

दर्शं तास्या दित्यात्तां तावत्। तस्मात्पौर्णमासीकालस्य वाचकत्वात्प्रधानानुवर्त्तित्वाद्देवतानां तिसृणामपि तत्रैव प्र

श्राद॰ ७२ कल्प्यः। द्विपुरोडाशायां स्यादंतरालत्वात्। पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति स्थिते चिंत्यते। किं द्विपुरोडाशायामेव

स्यात् उतैकपुरोडाशायामपीति तत्रैकपुरोडाशायामंतरालगुणालाभेनैव गुण्यात् द्विपुरोडाशायामेव स्या

त्। सिद्धांतैकदेशी त्वाह। यागस्य विशेषणत्वश्रवणाद्धु मयत्रानुष्ठानं गुणः सुयदा द्विपुरोडाशा तदा न वीप्यती

ति। तदयुक्तम्। विधीयमान एव यागोंतरालगुणविशिष्टो विधीयते। अनुपादेयश्चांतरालगुणः। तेन यत्रैवायंगु

णः तत्रैवास्य विधिरितरत्र तु विधिरेव नास्तीत्य वर्त्तव्य एवेति प्राप्तेऽभिधीयते। स्यादेवमंतरालस्य गुणत्वेन वि

धिर्यदि। कालोऽपि विधीयते त्वत्र पुरोडाशोपलक्षितः। अन्यार्थाभ्यां द्विपुरोडाशाभ्यामुपलक्षिते काले कर्म वि राम

विधीयते। योयं पुरोडाशयोर्मध्यकालस्तत्रोपांशुयाज इति। सर्वत्रोपलक्षणापाये पिउपलक्षणीयम व ७२